

SMT. HANSA MEHTA LIBRARY
The Maharashtra Sahitya Akademi

Call No

7 BL
1254

- 865
- 865 82 GT-24384

शास्त्रीय विचार

अथवा

श्रीमन्माधवतीर्थे तथा "पुष्टिमार्ग कल्पित छे"
श्री चोपडी प्रकट करावनार अने करनारे श्री
पुष्टि (निर्गुण लक्ष्मी) मार्ग अने व-
खिड कोम उपर करेला लुडा
आक्षेपो पैकी केटशाखेक
मुफ्त आक्षेपोना
जवाब.

अथनार

त्रिभोवनदास पीतांबरदास शाह
नरीयाद.

अमदावाद.

धी "गुजरात" प्रिन्टींग प्रेस.

वर्षलाण्ड ४३१

किंमत ३. ०-३-०

शास्त्रीय विचार

अथवा

श्रीमन्माधवतीर्थे तथा “पुष्टिमार्गं कल्पितं छे”
छे चोपडी प्रकट करावनार अने करनारे श्री
पुष्टि (निर्गुण लक्षित) मार्ग अने व-
शिुक कोम उपर करेला णुडा
आक्षेपो पैकी केटलायेके
मुज्य आक्षेपोनो

जवाभ.

लभनार

त्रिभोवनदास पीतांबरदास शाह
नदीयाद.

अभदावाद.

धी “गुजरात” प्रिन्टींग प्रेस.

वहिलाब्द ४३१

किंमत ३. ०-३-०

Shri A.N. Jami

GIFT

Date 11-1-93

Initial

Gr. 24384

Rs. 0 = 18 Paise

7 B6

1254

P85

S452

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	શ્લોકી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૧૪	પરત્વ	પરત્વ
૮	૧૭	સવ	સર્વ
૧૫	૧	સવાભયમા	સવાભયમા હૃ
૨૧	૧	ગિનિવર્તનમ્	નિવર્તનમ્
૨૨	૧૪	માગ	માર્ગ
૩૨	૭	બ્રહ્માણ	બ્રહ્મા
૩૪	૨૦	તાન્સમનુ વ્રતા	તાન્સમનુવ્રતા
૪૦	૨૬	શ્રોત્રિજ્યં	શ્રોત્રિયં
૪૫	૧૯	કર્મ	કર્મ
૫૧	૧૩	આવત	આવતાં
૫૩	૭	સંસ્કારનો અ	સંસ્કારનો આભાસ
૫૩	૧૦	કરત	કરતાં
૫૫	૧૬	વાલ્ય	પ્રાલ્ય
૫૫	૧૭	ન કરાનર	ન કરનારને
૫૬	૨૦	ઉર્ધ્વપુ વાદ	ઉર્ધ્વપુ વાદ
૫૬	૨૧	શ્રાવણન	શ્રાવણેન
૫૮	૧૩	પિતરાણુપવતુ	પિતરાણુપાવતુ

આ શિવાય છાપતી વખતે કેટલેક ટેકાણે હસ્વધ (િ) નાં પાંખા ઉડી ગયાં છે ત્યાં સુધારી વાંચવા પ્રાર્થના છે.

૧૫૫૫૫

પ્રસ્તાવના.

શ્રીવૈષ્ણવ પરિપદ સ્થાપન થઈ ત્યાર પછી શ્રીશકરાચાર્યજીની દ્વારકાંની ગાદી ઉપર એસનાર શ્રીમન્માધવતીર્થ અને એમને મદદ કરનારાઓએ વૈષ્ણવ ધર્મનો દેશ કરવા માંડ્યો છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું જીવન ચરિત્ર છપાયું તથા એમના સિદ્ધાન્ત વિષે વ્યાખ્યાનો લેખો અને ઈતર પુસ્તકો છપાવા માંડ્યાં તેથી કેટલાક દ્વેષીઓના મનમાં અસહનતા ઉત્પન્ન થતાં તેઓએ પુષ્ટિમાર્ગ અને વૈષ્ણવો ઉપર અનેક પ્રકારના આક્ષેપો કરવા માંડ્યા છે. એ પ્રયત્નો પૈકી પુષ્ટિમાર્ગ કલ્પિત છે એ નામની ચોપડીએ તો હદ વાળી છે. ગમે તે વર્ણનો માણસ માત્ર સભ્યતાની ખાતર જે લખવું ઉચિત ન ધારે, એવું લખાણ એક કહેવાતા બ્રાહ્મણના હાથે લખાઈ તેના આચાર્યની સંમતિથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ લખનારના હાથમાં સભ્યસત્તા નથી. નહિ તો એ પુષ્ટિમાર્ગને તથા વૈષ્ણવોને આ દુનિયાં પાર કર્યા વગર રહે નહિ. એમ એના લખાણ ઉપરથી જણાય છે. પણ કૃપાળુ ઈશ્વરે તે સત્તા તેમને આપી નથી તેજ હીક કયું છે. એ આખી ચોપડી પેહેલેથી છેલ્લે સુધી અશાસ્ત્રીય, નિંદા અને દ્વેષયુક્ત હોવાથી તેનો વિસ્તારથી રહીયો આપવો દુરસ્ત ન જણાતાં માત્ર એ ચોપડીમાં પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર અને વાણીઓ ઉપર કરેલા કેટલાક ખોટા આક્ષેપોનો ટુંકામાં જવાબ આપી વિરામ પામીએ છીએ. માત્ર અમારા ધર્મખંધુઓને એટલુંજ સચવીએ છીએ કે એ આક્ષેપો જુદા તથા દ્વેષમૂલક છે.

નડીયાદ તા. ૧૬—૩—૧૦.

ત્રિલોચનદાસ ખીતાંબરદાસ શાહ.

પુષ્ટિમાર્ગ વેદસિદ્ધ સત્ય છે.

પુષ્ટિમાર્ગ સર્વથા વેદ પ્રતિપાદિત હોવાથી વૈદિક છે. પુષ્ટિ શબ્દનો અર્થ; પુષ્ટિમાર્ગનું સ્વરૂપ, વગેરે વિષે શ્રીવલ્લભ ચરિત્ર તથા વૈદિકમાર્ગ નિરીક્ષામાં કેટલુંક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જેઓને મૂળ ઐત્યો જોવાની ઇચ્છા હોય તેઓએ પ્રકરણ ઐત્યો, નિબંધ, સુબોધિની, આણુભાષ્ય વગેરે ઐત્યો જોવા.

સર્વ મનુષ્યોએ વિચાર કરવો જોઈએ કે, જે જગતના કર્તાએ આ જગત રચ્યું છે, તે જગતકર્તાનો અનુગ્રહ મેળવવાની જગત અંતઃપાતી જીવોને આવશ્યકતા હોય તેમાં કાંઈપણ આશ્ચર્ય નથી. સુઝ માણસોને માટે તેમાં પ્રમાણની જરૂર પણ નથી. પણ હાલમાં કેટલાક પામર પુરૂષોએ પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર આક્ષેપો કરી મંદ અધિકારીનાં મન ચલાયમાન થાય તે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવા માંડ્યો છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગનું સપ્રમાણ વૈદિકત્વ બતાવવાની આવશ્યકતા છે. આ આવશ્યકતા કેટલેક દરજ્જે એ આક્ષેપોના જવાબ તરીકે શાસ્ત્રી છગનલાલ અમરજી વગેરે એ છપાવેલા આમ્નાયત્વભાસ્કર તથા દુર્ભતધ્વાંતભાસ્કર તથા નડિયાદના વૈષ્ણવોએ શ્રીમન્માધવતીર્થને આપેલા જવાબ તથા વૈદિકમાર્ગનિરીક્ષા વગેરે પુસ્તકોથી પુરી પડે છે, વળી હાલમાં પ્રગટ થયેલા નિબંધ શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ ઉપરથી તથા શ્રીકૃષ્ણ લીલામૃત ઉપરથી પુષ્ટિમાર્ગમાં મનાતા શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત વગેરેનું સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. માટે એ પુસ્તકો સર્વને જોવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. તોપણ હાલમાં પ્રકટ થયેલી. “પુષ્ટિમાર્ગ કલ્પિત છે” એ નામની ચોપડીમાં જે જે આક્ષેપો પૃષ્ઠ. ૭૫ મેથી આ માર્ગ ઉપર કર્યા છે, તેના શાસ્ત્રીય જવાબ જાણવાની માગણી થતાં અમે તે આક્ષેપોનો સંક્ષિપ્ત જવાબ આપીએ.

છીએ. દુંકાણુને માટે “ પુષ્ટિમાર્ગ કલ્પિત છે ” એ ચોપડી પ્રકટ કરનારના નામને બદલે અમે આ લેખમાં “ સામાવાળો ” શબ્દ વાપરીએ છીએ.

સામાવાળો કહે છે કે, વેદને માનવાથી વૈદિક થવાતું નથી. એના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં ફક્ત વેદ માનવામાં આવે છે એમ નથી, પણ વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું તેમાં સેવન, શ્રવણ, કીર્તન કરવામાં આવે છે. વેદમાં કહેલા શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્તનું પણ મનન કરવામાં આવે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણ વેદસિદ્ધ છે એ વાત ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયના અતોઽસ્મિ લોકેવેદેચ પ્રથિતઃપુરુષોત્તમઃ એ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. ઉપરના શ્લોકની ટીકામાં શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યજી લખે છે કે—

અતઃક્ષરાક્ષરાભ્યા મુત્તમત્વાદસ્મિ ભવામિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ
પ્રખ્યાતઃ પુરુષોત્તમ इत्येवं मांभक्तजनाविदुः

અર્થઃ—ક્ષર અને અક્ષર થકી હું લોક અને વેદમાં પુરૂષોત્તમ છું એ પ્રમાણે મને ભક્તજનો બાણે છે.

જેનું વેદ નિત્ય જ્ઞાન કરે છે, તેજ શ્રીકૃષ્ણુ લગવાન છે. શ્રીકૃષ્ણુનું નામ અનેક શ્રુતિઓમાં પણ મળી આવે છે, તેમજ અનેક પુરાણોમાં પણ મળી આવે છે.

સામાવાળો વેદ અને શ્રુતિ ઉપરજ ઘણો આધાર ન રાખતાં સ્મૃતિ અને તેમાં કહેલા ધર્મ ઉપર વધારે ભાર મુકે છે. પણ એને ખબર નથી કે, ગીતા સિવાયની સ્મૃતિમાં પણ શ્રીકૃષ્ણુનું ઉત્કૃષ્ટત્વ બતાવેલું છે. એ કારણથી પરતત્વાપાસના । રૂદ્રાક્ષમાલાવિજય પતાકા વગેરે ચોપડીઓ જેમાં શબ્દ હત્યા કરી મૂળ શ્લોકો ફેરવી દુનિયાંને અવળે રસ્તે દોરવાનો યત્ન કર્યો છે, તે ચોપડીઓ રદ બય છે. અને તે લખનાર અને છાપવાનાર ખોટા લેખ લખવાનો અને છાપવાનો ગુન્હેગાર થાય છે.

શાતાતપ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

गोविन्दगोपीजनवल्लभेशः कंसासुरघ्न स्त्रिदशेशबन्धः ॥

गोदानवृत्तः कुरुते दयालुराशाननाथादपितारिवर्गः ॥ अध्याय

૫ મો શ્લોક ૪૦ મો.

અર્થ—ગોવિંદ, ગોપીજનના પ્રિય, ઇશ્વર, કંસ દૈત્યનો નાશ કરનાર, ઇન્દ્રે વંદન કરવાને યોગ્ય, અને ઇશાનનાથ (મહાદેવજી) થી પણ જેનો તારી વર્ગ (ભક્તો) વિશેષ છે એવા દયાળુ શ્રી કૃષ્ણુ ગોદાનથી તૃપ્ત થઈ દયા કરે છે.

આવા વેદસિદ્ધ લગવાનની સેવા કરનાર, એમનું નિત્ય સ્મરણ કરનાર એમને શરણે જનાર સર્વ પ્રકારે વૈદિક છે. જેઓ એમને અવૈદિક કહે છે તેમના પાંડિત્યનો સત્પુરૂષોએ વિચાર કરવો જોઈએ.

વળી વેદ પ્રમાણા મ્યુ પગં તૃત્વે સતિ તદુક્તકર્માનુષ્ઠાન પરત્વં વૈદિકત્વમ્ ॥ એ વાક્ય ઉપર આધાર રાખી સામાવાળો કહે છે કે, વેદનુંજ પ્રમાણ માનતો સતો વેદોક્તધર્મનું તેમાં કહ્યા પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરે એનું નામ વૈદિક કહેવાય, કેવળવેદને માનવાથી વૈદિક થઈ શકે નહિ.

આ કહેવા પ્રમાણે તો પુષ્ટિમાર્ગનુંજ વૈદિકત્વ સંભવે છે. કેમકે તેમાં વેદનું પ્રમાણમાની શ્રોતવ્ય ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ભક્તમાર્ગીય શ્રવણાદિ ધર્મનું અનુષ્ઠાન થાય છે. પરંતુ સામાવાળાના મતમાં જ્ઞાન પ્રમાણ વસ્તુ પરતંત્ર હોવાથી અવૈદિક થઈ જશે. એટલા માટે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ વૈદિક અવૈદિકનું જે સ્વરૂપ બતાવેલું છે તે બરોબર છે.

वेदोक्तादणुमात्रेऽपि विपरीतन्तु यद्भवेत् । तादृशं वा स्वतंत्रं
चेदुभयोमूलतोमृषा ॥ અણુભાષ્ય.

વેદમાર્ગ વિરોધેન ઇપાં કરણ મળવાપિ । તેહિ પાલંડિનોજ્ઞેયાઃ
શાસ્ત્રાર્થત્વેન વેષિણઃ નિબંધ સર્વ નિર્ણય. ૨૮૪.

અર્થ—વેદના કહેલા અર્થથી જે વિષયમાં અણુમાત્ર પણ

વિપરીતતા હોય, અથવા વેદમાં કહેલા અર્થ થકી સ્વતંત્ર હોય, તે બંને મૂલ થકી ખોટા છે--અણુભાષ્ય.

વેદ માર્ગના વિરોધથી જેનું કરવું આણુ માત્ર પણ વિરૂદ્ધ હોય, તે શાસ્ત્રાર્થના વેષવાળા પાખંડીઓ છે.

નિ. સ. ૨૮૪

એ રીતે શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ બતાવેલીજ વ્યાખ્યા સર્વ દેશી છે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં વેદ પ્રતિપાદિત પરબ્રહ્મનુંજ લજન, કીર્તન અને સેવન થાય છે. તે કારણથી તે સર્વથા વૈદિકજ છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં વેદોક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોત્પાદન નથી, તેથી તે માર્ગ વેદાનુસૂલ વેદ પ્રમાણે નથી. આ લખવું બાણે દુનિયામાં કર્મ માર્ગ સિવાય બીજો માર્ગ ન હોય એમ ધારી થયેલું જણાય છે. મુખ્ય ત્રણ માર્ગ છે. કર્મમાર્ગ; જ્ઞાન માર્ગ અને ભક્તિ માર્ગ. વેદ પુરાણ અને સ્મૃતિઓમાં આ ત્રણે માર્ગનું વર્ણન આવે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં તે ભક્તિનો વારંવાર બોધ કરેલો છે. શ્રીમદ્ભગવતના એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન કહે છે કે, મનુષ્યોનું શ્રેય વિધાનકરવા માટે મેં ત્રણ યોગ કહ્યા છે. તે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ છે. કેઈ શાસ્ત્રમાં આ ત્રણ સિવાય શ્રેયનો બીજો ઉપાય નથી. (યો ગાત્રયો મયાપ્રોકાન્નુગાંશ્રેયોવિધિતસયા । જ્ઞાનંકર્મ ચ મક્તિશ્ચનોપાયોડન્યોસ્તિકુત્રચિત્ ॥ ૧૧-૨૦-૬ ॥) આ વાક્યથી કર્મમાર્ગીયને કર્મનાં સાધન કર્તવ્ય છે, જ્ઞાન માર્ગીયને જ્ઞાનનાં સાધન કર્તવ્ય છે, અને ભક્તિ માર્ગીયને ભક્તિ માર્ગનાં સાધન કર્તવ્ય છે. એક માર્ગનો અધિકારી બીજા માર્ગનાં સાધન ન કરે તો તેથી તેનું અવૈદિકત્વ થતું નથી. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે

યાવાનર્થઉદ્ધવાનેસર્વતઃસંપ્પતોદકે । તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણ-
સ્યાવિજ્ઞાનતઃ ॥ ૨-૪૬ ॥

અર્થઃ—(જેમ) સર્વ પ્રકારે જળથી ભરેલા જળાશયને વિષે જેટલો અર્થ હોય તેટલુંજ જળ ગ્રાહ્ય છે. પણ જળાશયમાંથી

સઘણ જળ ગ્રહણ કરાતું નથી. તેમ સર્વ વેદને વિષે વિશેષ જ્ઞાનવાળા બ્રહ્મવિત્ પુરૂષને જેટલું પ્રયોજન હોય તેટલોજ વિષય ગ્રાહ્ય છે.

એ ઉપરથી જણાશે કે, એકજ માણસે સર્વ વેદમાં કહેલાં કર્મોદિનું અનુષ્ઠાન કરાતું નથી. પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિ મુખ્ય હોવાથી તેમાં અગ્નિહોત્રાદિકર્મ નહિ કરવાથી તે અવૈદિક કહેવાય નહિ. જે ફલ કર્મ કરવાથી થાય છે. તે સર્વ ભક્તિથી પ્રાપ્ય છે. માટે ભક્તિ માર્ગમાં અગ્નિહોત્રાદિની આવશ્યકતા નથી. એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન કહે છે કે, જે કર્મોથી, તપ વડે, જ્ઞાન વડે, વૈરાગ્યવડે, યોગથી, દાનથી, ધર્મથી અને બીજાં કલ્યાણનું સાધનથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વફલ મારો ભક્ત મારા ભક્તિ યોગથી અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે. જેતે કદાપિ સ્વર્ગ, મોક્ષ કે મારા ધામની ઇચ્છા કરે તો તે પણ મેળવી શકે છે. (યત્કર્મ ભિર્યત્તપસા જ્ઞાનવૈરાગ્યતશ્ચયત્ । યોગેનદાનધર્મેણ શ્રેયો-
ભિરિતરૈરપિ ॥ ૧૧-૨૦-૩૨ ॥ સર્વ મન્નક્રિયોગેન મન્નકોલમતેડ
જ્ઞસા । સ્વર્ગાપવર્ગમન્નમ કર્થચિદ્યદિવાન્છતિ ॥ ૧૧-૨૦-૩૩ ॥
આ પ્રમાણે હોવાથી નિષ્કામ ભક્તિ માર્ગમાં અગ્નિહોત્રાદિની આવશ્યકતા ધારવી એ નૈષ્ટિક બ્રહ્મચારી કે સન્યાસીને સ્ત્રીની આવશ્યકતા ધારવા બરાબર છે.

અગ્નિહોત્ર ધારણ કરનાર ક્રિયાવિશિષ્ટ યજ્ઞભગવાનને અર્પણ કરી તદ્વશિષ્ટ પ્રસાદ લે છે.

અને પુષ્ટિમાર્ગમાં ક્રિયા અને જ્ઞાન ઉભય વિશિષ્ટ પૂર્ણ સ્વરૂપને અર્પણ કરી પ્રસાદ લેવામાં આવે છે. તેથી તે અગ્નિહોત્રથી પણ અધિક છે. જે અગ્નિહોત્ર ન રાખવાથી અવૈદિક થવાતું હોય તો ગુજરાતના બ્રાહ્મણોમાંથી મેંકડે ૯૯ ટકા અવૈદિક થશે. કેમકે આખા અમદાવાદ શહેરમાં માત્ર એકજ સ્થળે અગ્નિહોત્ર છે. અને મોટા કચ્છાઓમાંતો કેઈ સ્થળે હોય એમ જણાતું નથી. મુંબાઈ જેવા મોટા શહેરમાં તો ભાગ્યેજ કેઈ

સ્થળે હશે. એ પ્રમાણે વસ્તુ સ્થિતિનો વિચાર કર્યા સિવાય આક્ષેપ કરવો નહિ ભ્રમ્યે.

આ પ્રમાણે છે, તેમ છતાં શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ અગ્નિહોત્રાદિ ન ધારણ કરવાં એમ કોઈ સ્થળે લખ્યું નથી. પણ તેના ધારણને પુષ્ટિ આપી છે. એમ નિબંધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણના ૨૩૮ માં શ્લોક ઉપરની પોતાની પ્રકાશ નામની ટીકાથી જણાય છે. ત્યાં શ્રીમદ્વાચાર્યજી કહે છે કે સ્વધર્મા અગ્નિહોત્રાદયઃ ઉપર પ્રમાણેની હકીકતથી જણાય છે કે આ આક્ષેપ માત્ર દ્વેષયુક્ત છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં ૧૧ વર્ષને બાવન દિવસના કૃષ્ણ સેવ્ય છે. અને તે વેદમાં નથી. માટે તે માર્ગ વેદ વિરૂદ્ધ છે. આ કહેવું સમજ વગરનું છે. પરાત્પર પરમેશ્વરને કાલજનિત વય પ્રમાણ હોતું નથી, પણ અવતારમાં લીલાવડે વય ભોવામાં આવે છે (ભગવતો લીલાયાં કાલોનિમિત્તં ભુવ્યો કૃષ્ણલીલામૃત. પૃષ્ઠ. ૩૧૦ વગેરે) તે કાળથી નથી, પણ લગવાન વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયી હોવાથી પોતાની ઇચ્છાથી છે. ભગવાન વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયી હોવાથી મૂલસ્વરૂપ અને લીલાગૃહિત સ્વરૂપ એક કાળમાં હોઈ શકે છે.

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે અણોરણીયાન્મહતો મહીયાન્ ઇત્યાદિ. અર્થ-આ આત્મા સૂક્ષ્મથી અતિશય સૂક્ષ્મ છે અને મહાનથી અતિશય મહાન છે. આત્મા આ જાતુની ગુહામાં સ્થિત છે. નિષ્કામ (ભક્ત) ઉત્પન્ન કરનાર (પરમેશ્વર) ના પ્રસાદથી તેના મહિમાને ભુવ્યે છે (તેથી) શોક રહિત થાય છે (કઠવલી ઉપનિષદ) આ શ્રુતિથી ભગવાનનું વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયીપણું બતાવેલું છે. એ કારણથી એમને વિષે મૂળ સ્વરૂપના ધર્મ અને અવતારની લીલા બંને સંલવે છે. તેથી કાલજનિત વય ઇશ્વરમાં હોય એમ માનવું કેવળ અજ્ઞાનજનિત છે. મૂલ આચાર્યે તે પ્રમાણે માનેલું નથી એટલુંજ નહિ પણ મૂલ સ્વરૂપ અને શ્રી

કૃષ્ણવતારમાં તફાવત નથી, એમ કહેલું છે (ભુવ્યો કૃષ્ણલીલામૃત પૃષ્ઠ) પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ ભગવાનને નિર્દોષપૂર્ણ ગુણવાળા, અને આત્મકામ માનેલા છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવ્ય પુરૂષોત્તમમાં દોષારોપણ કરવું એ અજ્ઞાન છે. વેદમાં જેને ક્રિયાજ્ઞાનવિશિષ્ટ ધર્મી સ્વરૂપ કહેલું છે, અને ગીતામાં જેને પુરૂષોત્તમ કહેલા છે. તેનેજ અમારા આચાર્ય સેવ્ય સ્વરૂપ માનેલું છે. તેથી તે વેદ પ્રતિપાદિત છે. માર્ગનું સ્વરૂપ બાંધનાર મૂળ આચાર્ય છે. અને તેમના બતાવેલા સ્વરૂપમાં કોઈ પ્રકારે દોષ નથી. એમ નિબંધાદિ ગ્રંથો ઉપરથી જણાશે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગનો સેવા પ્રકારવેદમાં નથી. આનો પ્રત્યુત્તર વૈદિકમાર્ગનિરીક્ષામાં આપેલો છે. અને તેમાં પૃષ્ઠ ૬૮ મે અરંદાસોન ૬૦ ઋગ્વેદનો મંત્ર લખી એ મંત્રાનુસાર સેવા પ્રકાર છે, એમ બતાવ્યું છે, તેથી તે સેવા પ્રકાર કપોલ કલ્પિત નથી, પણ વેદસિદ્ધ છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગની દેવ પ્રતિષ્ઠા પણ કપોળ કલ્પિત છે. આ કહેવું ખરૂં નથી. ભક્તિપ્રધાન પુષ્ટિમાર્ગમાં મૂર્તિને વિષે પ્રતિષ્ઠા કરવાનીજ જરૂર નથી. કેમકે બ્રહ્મસાકાર અને વ્યાપક હોવાથી સ્વેચ્છાથીજ ભકતોના ઉદ્ધારને માટે મૂર્તિમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. પ્રદહાદભુવ્યે સ્તંભને વિષે પ્રાત્ષ્ઠા કરી નહોતી. તેમ છતાં તેમાંથી ભગવાન નૃસિંહરૂપે પ્રકટ થયા હતા. આભક્તિનોજ પ્રભાવ છે. તેમ ઇંદ્રધુમ્નના ઉદ્ધારને માટે ભગવાન વર્ગર પ્રતિષ્ઠાએજ પ્રકટ થયા હતા. એ હેતુથી અમારા આચાર્યે મૂર્તિ સેવનમાં સાત્વિક પુરૂષોને વિષે ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે. ૧ ભક્તિપ્રધાન ૨ જ્ઞાનપ્રધાન ૩ ઉપાસનાપ્રધાન. ભક્તિપ્રધાન પુરૂષને ભગવદભિવ્યક્તિને માટે ક્રિયાપણું વ્યાપાર યુક્ત થવાથી ભગવાન મૂર્તિરૂપી ઇચ્છા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્ઞાનપ્રધાનને સર્વત્ર ભગવદ્રૂપ હોવાથી તેના ઉદ્ધારને માટે ભગવાન મૂર્તિમાં પ્રકટ થાય છે. ઉપાસના પ્રધાન પુરૂષને મંત્ર

વિધાન થકી મૂર્તિમાં ભગવત્પૂજા છે (બુદ્ધો નિર્બંધ સર્વનિર્ણય સ્લોક ૨૨૮-૨૯ અને તે ઉપરની પ્રકાશ તથા આવરણભંગ ટીકાઓ). જે મંત્રાધીન દેવત્વ કહેવાય છે, તે પરમાત્મા સિવાય બીજા દેવાને માટે છે. સર્વેશ્વર ભગવાનતો સ્વાધીન અથવા પ્રેમ વશ છે. તે વિષે ગીતાશ્રમાં કહ્યું છે કે નાહંવેદૈર્ન તપસાનદાને- ન નચેજ્યયા ઇં અર્થ. હુ વેદ, તપ, દાન, અને યજ્ઞ વડે જે પ્રમાણે તુ મને બુદ્ધે છે તે પ્રમાણે જોવાને શક્ય નથી, પણ અનન્યભક્તિ વડે જ જોવાને શક્ય છે.

એ કારણથી પ્રભુની અભિવ્યક્તિને માટે પ્રેમના જેવું ઉ- ત્કૃષ્ટ બીજું કોઈ સાધન નથી. શ્વેતાશ્વતર ઉપાનષદ્માં કહ્યું છે કે ઈકોદેવઃ સર્વં ભૂતેષુગૃહઃ સર્વં વ્યાપી સર્વં ભૂતાન્તરાત્મા ॥ કર્માધ્યક્ષઃ સર્વં ભૂતાધિવાસઃ સાક્ષી ચેતાકેવલો નિર્ગુણશ્ચ ॥

અર્થ—તે પરમાત્મા અદ્વિતીય. સ્વયંપ્રકાશ, સર્વ ભૂતોમાં શુભ, સર્વ વ્યાપક, સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મા, સર્વ કર્મોના નિ- યન્તા, સર્વ ભૂતોના નિવાસરૂપ, સર્વના દૃષ્ટા, ચૈતન્યરૂપ, કેવળ, અને સત્વાદિ શુભ રહિત છે.

જ્યારે પરમેશ્વર સર્વ વ્યાપક અને સવના અંતરાત્મા છે. ત્યારે તે મૂર્તિમાં પણ રહેલાજ છે, તે કારણથી ઉપાસના માર્ગની પેઠે પુષ્ટિ માર્ગમાં પ્રતિષ્ઠાની જરૂર ધારવામાં આવતી નથી, તે બરાબરજ છે.

શ્રાવકોની મૂર્તિ પૂજા અને પુષ્ટિ માર્ગીય સેવામાં ઘણું તારતમ્ય છે, પુષ્ટિમાર્ગીય સેવા વેદ સિદ્ધજ છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગની દેવસેવા વિધિમંત્ર વર્ણિત છે, તેથી વેદ બાહ્ય છે. આ કહેવું પણ ખોટું છે. પુષ્ટિ માર્ગમાં વિધિ મંત્રોનું પ્રાધાન્ય નથી કેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે નાયમાત્મા પ્રવચનેનલભ્યઃ અર્થ—આ પરમાત્મા પ્રવચનથી લભ્ય નથી પણ એમની કૃપાથી લભ્ય છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે, તેથી વિધિ મંત્રોનું પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રાધાન્ય નથી.

ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે મહસ્તે વિષ્ણો સુમતિ મજામહે.

અર્થ—હે ત્રિપણુ તમારા સ્વરૂપને સુંદર બુદ્ધિથી અમે લ- બુદ્ધે છીએ. આ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ભક્તિમાં વિધિ કરતાં સુંદર બુદ્ધિ (ભાવ) ની ઘણી જરૂર છે. તે કાર- ણથી આમાર્ગમાં ભાવ સહિત સેવા કરવાનો વિધિ છે, તેમ છતાં બેષ્ટાભિષેકાદિ ઉત્સવોમાં વેદમંત્ર સહિતજ અભિષેક થાય છે. તો પણ તેમાં ભાવ પ્રધાનપણે વર્તે છે.

તૈત્તિરીય સંહિતામાં બ્રહ્મયજ્ઞ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે યસ્ત- ન્નવેદિકિં ઋચાકરિણ્યતિ (અણુભાષ્ય. ૧૧૦૭) જે પરમાત્માને બાણવામાં ન આવે તો વેદની ઋચાઓ બાણવાથી શો લાભ છે ? વળી શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્માં પણ ઋચો અક્ષરે પરમં એ શ્રુતિથી પણ એજ કહેલું છે. મત્તયા મામભિજ્ઞાનાતિ (ગી. ૧૮.૫૫) એ વાક્યથી જણાય છે કે ભગવાન સંબંધી જ્ઞાન ભક્તિથીજ થાય છે વળી. પુરુષ સપરઃવાર્થ મત્તયાલભ્ય સ્ત્વનન્યયા (ગી. ૮.૨૨) થી કહ્યું છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અનન્ય ભક્તિથીજ થાય છે.

ઉપર કહેલાં અને એવાં બીજાં વાક્યોને આધારે પુષ્ટિમા- ર્ગમાં ભાવ પ્રધાન હોવાથી વિધિની ગૌણતા છે,

જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં વિધિ રહેતી નથી, ક્વચિત્ પૂજાં વિસસ્માર પ્રેમ પ્રસરસંપ્લુતઃ (ભા. ૧૨-૯-૧૨) માં કહ્યું છે કે માર્કન્ડેય ઋષિ પ્રેમના પ્રભાવમાં ડુબવાથી કોઈ વખત વિધિસ- હિત પૂજા ભુંટી જતા.

આ પ્રમાણે સ્મૃતિ, અને પુરાણમાં માહાત્મ્ય જ્ઞાન અને પ્રેમનું પ્રાધાન્ય હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગમાં સુખ્ય પ્રેમ પ્રધાન છે, પણ વિધિપ્રધાન નથી. આ વાત વેદવિરૂદ્ધ નથી પણ વેદાનુકૂલ છે, તેથી આ માર્ગ વેદ બાહ્ય નથી.

શાસ્ત્ર વિધિને છોડીને યજ્ઞ કરવામાં આવે તો પણ જેવી શ્રદ્ધાથી તે કરવામાં આવ્યું હોય તે શ્રદ્ધાનુસાર ફલ થાય છે, એમ ગીતાના. ૧૭ મા અધ્યાયથી જણાય છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન સાધ્ય એક છે, અર્થાત્ વેદને સાધનરૂપ માનતા નથી માટે તે માર્ગ વેદ બાહ્ય છે, આ કહેવું પણ ખોટું છે, કેમકે મુ'કોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો નમેધયા ન વદુનાશ્રુતેન । મમેવૈષ વૃણુતે તેનલભ્ય સ્તસ્યૈષ આત્માવિવૃણુતે તનુસ્વામ્ ॥

અર્થ:—આ આત્મા શાસ્ત્રાધ્યયન વડે પામવા યોગ્ય નથી, અંથના અર્થને ધારણ કરવાની શક્તિ વડે નહિ, બહુ શ્રવણ વડે પણ નહિ, એ પરમાત્મા જેનો સ્વીકાર કરે છે, તેનાથી તેલભ્ય છે. જેનો પરમાત્મા સ્વીકાર કરે છે, તેનો પોતાના તનુ તરીકે સ્વીકાર કરે છે.

એ રીતે પરમાત્મા સ્વીકાર કરનાર હોવાથી એજ સાધન રૂપ છે, અને એજ લભ્ય હોવાથી ફલરૂપ પણ એજ છે. એ રીતે સાધન અને ફલરૂપ એકજ પરમેશ્વર છે. એમ આ શ્રુતિ બતાવે છે. શ્રીમદ્વાચાર્યજી સુબોધિનીમાં કહે છે કે સર્વ સાધન સંપત્તિ કૃષ્ણાનુગ્રહ પૂર્વિકા—અર્થ-સર્વ સાધનની સંપત્તિ ભગવાનના અનુગ્રહ પૂર્વક છે. અર્થાત્ જે ભગવાનની કૃપા હોય તોજ સાધન ફલિત થાય છે. તેષામેવાનુકરપાર્થ (ગી ૧૦-૧૧) આ વાક્ય-થી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, એકજ ભગવાન કૃપાવિશિષ્ટ થઈ સાધન રૂપ થાય છે, અને આનંદમય રૂપથી ફલરૂપ થાય છે. આ પ્રકાર વેદ સિદ્ધ હોવાથી વેદ વિરૂદ્ધ નથી. વેદ ભગવાનની શ્વાસા રૂપ હોવાથી ભગવાનથી ભિન્ન નથી. વેદને ભગવાનથી ભિન્ન માનવાએ અજ્ઞાન છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગાવચ્છેદક મંત્ર વૈદિક નથી. આ કહેવું પણ ખોટું છે, પુષ્ટિમાર્ગમાં ઉપયોગમાં લેવાતા મંત્રનું વૈદિકત્વ નડિયાદના વૈષ્ણવોએ માધવતીર્થના ફેસલાના આ-પેલા જવાબમાં સિદ્ધ કરેલું છે. અને એ જવાબ સામાવાળાએ જાણ્યો છે, તેમ છતાં આ આક્ષેપ ફરીથી કરવામાં આવ્યો છે.

જેની એ જવાબ જોવાની ઇચ્છા હોય તેમણે નડિયાદ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકશાળામાંથી મંગાવી લેવો.

વિશેષમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે પુષ્ટિમાર્ગીય મંત્રો ભગવાનના નામરૂપ છે. અને તે નામ કીર્તનનું વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. આસ્ય જાનન્તો નામચિદ્વિવિત્કન ૩૦ (ઋગ્વેદ સંહિતા)

અર્થ—તે પરમપુરુષનુનામ અખંડ શબ્દ પ્રહત્વવડે જાણતાં છતાં, તે સચ્ચિદાનંદાત્મકતા નામનું તમે કીર્તન કરો.

આ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી ભગવન્નામાત્મક મંત્રો અને તેઓનું કીર્તન સર્વ પ્રકારે વૈદિકજ છે,

શ્રીમદ્વાચાર્યજી નિબંધના ભાગવતાર્થ પ્રકરણ સ્કંધ છઠ્ઠામાં કહે છે કે.

વેદવેદાર્થ રૂપત્વાન્નામેવાઽખિલ શોધકમ્ । તદ્ધ્યેતૃધ્યાનાસિદ્ધં પ્રાયશ્ચિત્તં નુદુર્બલમ્ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—પરમાત્માનું નામ વેદ અને વેદાર્થરૂપ હોવાથી તે સમગ્રને શુદ્ધ કરનાર છે. અને નામના અધ્યયન કરનારના ધ્યાન આગળ પ્રાયશ્ચિત્ત દુર્બલ છે. એ કારણથી શ્રીમદ્વાચાર્યજી નિબંધના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં ભગવદોક્ત વાક્ય કહે છે કે, મંત્રોઽપ્યેકં સ્તસ્યનામાનિયાનિ ॥ અર્થ.—ભગવાન (કૃષ્ણ) નાં નામ માત્ર મંત્ર રૂપ છે. એ વગેરે કારણથી સામાવાળાનો આક્ષેપ ખોટો છે એમ કરે છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર વૈદિક નથી એમ કહી જોડા પેહેરી પાણી લાવવું, અન સખડી વગેરે બાબતો વિષે લખે છે.

આચારની બાબતમાં એકજ વર્ણમાં જુદા જુદા ભેદ સાંપ્રત કાળમાં માલમ પડે છે. ગામડાના બ્રાહ્મણો અને શહેરના બ્રાહ્મણોના આચારમાં કેટલો બધો તફાવત છે, તે સર્વના જાણ્યામાં છે. એ બધા ભેદ બતાવવામાં આવે તો તેનું એક પુસ્તક થાય.

આચારો વેદમાં લખ્યા નથી, પણ સ્મૃતિઓમાં માલમ પડે છે. એ સ્મૃતિઓમાં લખેલા આચારો પ્રમાણે બ્રાહ્મણોજ વર્તી શકતા નથી, તે બીજી વર્ણો પાસેથી તેની અપેક્ષા રાખવી એ વ્યર્થ છે. મનુ સ્મૃતિમાં બ્રાહ્મણોને શાસ્ત્રાનું નિત્ય અવલોકન કરવાનું લખ્યું છે. રોજ પાંચ યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું છે, પણ તે લાગ્યેજ કોઈક કરે છે. કુતરાની વૃત્તિ (ચાકરી-નોકરી-સેવા) થી જીવવાની ના પાડી છે. તેમ છતાં એ વૃત્તિથી કેટલા બધા જીવે છે. નિત્ય સંધ્યાવંદન કરવાનું કહ્યું છે, પણ કેટલા કરે છે? ગુરૂને ઘેર રહી અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું છે, પણ તેમ કરનારની સંખ્યા કેટલી જુજ છે. અગ્નિહોત્ર રાખવાની દરેક બ્રાહ્મણની ફરજ છે, તેમ છતાં અમદાવાદમાં બ્રાહ્મણોની મોટી વસ્તી છતાં એકજ ઘેર અગ્નિહોત્ર છે. નળનું પાણી પીવું, ચાની દુકાનો રાખવી વીગ્રી કરવી, ઈત્રેજી લણવું, શીખા ન રાખવી, બીડી પીવી, એ શું બ્રાહ્મણોના ધર્મ સ્મૃતિમાં કહેલા છે? બ્રાહ્મણોમાં પણ ગુજરાતના બ્રાહ્મણો માંસ માટી ખાતા નથી, પણ બંગાળા તરફના ખાય છે. ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં માતુલ કન્યા અપતી નથી, પણ દક્ષિણમાં તે અપે છે. જુજ બ્રાહ્મણો જે વખત નાહીને ભોજન કરે છે, બાકીના ઇતરવર્ણોની માફક જમે છે. એ રીતે આચાર માં અનેક પ્રકારની ભિન્નતા છે. તેમ છતાં માત્ર વૈષ્ણવોની નિંદા કરવાની ઇચ્છાથી ઉપર લખેલી ખામીઓ બતાવી છે, તે અયોગ્ય છે. જોડા પેહેરી પાણી પીતા અને પાતા બ્રાહ્મણો રોશનો ઉપર જોવામાં આવે છે, તે જોડા પેહેરી પાણી લાવવામાં શો દોષ છે, તે સમજતુ નથી. જો ધીમાં રાંધેલા પદાર્થથી અલડાઈ જવાતુ હોય તે ભલે તમે તે ન ગ્રહણ કરો, પણ નિંદા ચામાટે કરો છો. મથુરા-ન્યપુર અને મદ્રાસ તરફ તે પદાર્થો અણુસખડીજ ગણાય છે, અને સર્વ તેનું ગ્રહણ કરે છે.

સન્યાસીઓએ ધન ગ્રહણ ન કરવું જોઈએ, તેમ છતાં ગ્રહણ કરે છે, અને કેટલાક તે ઘરબારી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આચારની ભિન્નતા સર્વત્ર ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં

વૈષ્ણવોનીજ જે ખામીઓ નથી તે ખામીઓ હોય એમ બતાવવામાં આવે છે એ ગેર વ્યાજબી છે. અમારા આચાર્યે આ વિષે જે કહેલું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

જેમ દેહને ઘર ઉપકાર કરનાર છે, તેમ વેદોક્ત ધર્મને ઉપકાર કરનારી સ્મૃતિઓ છે. એ બેના સમવાયથી ધર્મ પુષ્ટ થાય છે, બીજે પ્રકારે થતો નથી. એ પ્રમાણે આચાર્યે તે શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ધર્મ અને સ્મૃતિમાં કહ્યા પ્રમાણે આચાર બતાવેલો છે. * તેમ છતાં તેનું યથાર્થ વર્તન કરવામાં આવે નહિ તેમાં આચાર્યનો શો દોષ. કાર્કેડ કેસ ઉપરથી જણાય છે કે કાર્કેડ સાહેબને લાંચ આપનાર કેટલાક બ્રાહ્મણ્યોટો હતા. તેમાં જેમ કેળવણીનો દોષ નથી તેમ આચારની ભિન્નતા એ માર્ગનો દોષ નથી.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં વર્ણાશ્રમને નિયમ નથી. આ કહેવું કેવળ જુહુ છે, કેમકે આ માર્ગમાં જે બ્રાહ્મણો છે તે બ્રાહ્મણોનીજ ન્યાતમાં છે. ક્ષત્રીઓ છે તે ક્ષત્રીઓની ન્યાતમાં છે. વૈશ્યો છે તે તેમનીજ ન્યાતમાં છે. શાસ્ત્રોમાં કહેલા ધર્મોનું જેટલે દરજ્જે પુષ્ટિમાર્ગ બહારના બ્રાહ્મણોએ ઉદ્ધંધન કર્યું છે, તેટલું પુષ્ટિમાર્ગીઓએ કર્યું નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે વૈશ્યોએ કૃષિ, ગોરક્ષા અને વ્યાપાર કરવો તે પ્રમાણે તેઓ કરતા આવ્યા છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં સમસ્ત વર્ણાશ્રમીઓ તેમજ બીજી તેથી ઉતરતી કોમોને એકજ મંત્ર અપાય છે, માટે પુષ્ટિમાર્ગ વર્ણાશ્રમ બહિર્મુખ હોવાથી વેદ બાહ્ય છે. આ લખવું દ્વેષયુક્ત છે, અને તે અજ્ઞાનની સીમા બતાવે છે.

જેમ રાજમાર્ગ સર્વના ઉપયોગને માટે છે, જેમ અન્ન, જળ, વાયુ, ગરમી વગેરે પદાર્થો માણસ માત્રને સરખા છે, તેમ

ભગવાન પણ સર્વને ભજવાને સરખા છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે.

તસ્માદ્દારત સર્વાત્મા ભગવાન્દરિરીશ્વરઃ ॥

ઓતવ્યઃ કાર્તિતવ્યશ્વસ્મર્તવ્યશ્ચેચ્છતાડમયમ્ ॥ ભા. ૨-૧-૫.

અર્થ—તેટલા માટે હે ભારત ! ભગવાન સર્વાત્મા, હરિ અને ઈશ્વર હોવાથી અભયના ઈચ્છનારે શ્રવણ કરવાને, કીર્તન કરવાને અને સ્મરણ કરવાને યોગ્ય છે.

આ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે જે અભયને ઈચ્છતા હોય, તે પછી તે દેવહો, બ્રાહ્મણહો, કે ચાંડાલહો તો પણ તેને ભગવાનજ શ્રવણ, સ્મરણ અને કીર્તન કરવાને યોગ્ય છે. ભગવાન સર્વાત્મા હોવાથી પોતાનો આત્મા કોઈને સ્મરણ કરવાને યોગ્ય ન હોય, એમ પણ કહી શકાતું નથી. પુષ્ટિમાર્ગમાં અપાતા મંત્રો કીર્તન અને સ્મરણમાં ઉપયુક્ત હોવાથી તે સર્વને માટે એક સરખાજ હોય. તે એક સરખા હોવાથી વર્ણાશ્રમનો ભંગ થતો નથી, કેમકે બ્રાહ્મણોના ભગવાન ઈતરવર્ણના ભગવાનથી બૂદ્ધા નથી કે તેમને માટે બુદ્ધો મંત્ર હોય.

ગીતાજીમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે.

માંહિપાર્થ વ્યપાશ્રિત્યયેડપિસ્યુઃ પાપયોનયઃ ॥

સ્ત્રિયોવૈશ્યાસ્તથાશૂદ્રાસ્તેડપિયાન્તિપરાંગતિમ્ ॥

કિંપુનર્બ્રાહ્મણઃ પુણ્યામકારાજર્વયસ્તથા ॥ ગી. ૯-૩૨-૩૩

અર્થ—હે અર્જુન ! મારો આશ્રય કરી ને જે પાપ યોગિવાળા, ચાંડાલાદિ હોય, તે પણ તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર પરમગતિને પામે છે, તો પછી પવિત્ર બ્રાહ્મણો, અને ભક્તરાજર્ષિઓ ઉત્તમ ગતિ પામે તેમાં ફરીથી શું કહેવું ?

આ સ્થળમાં સર્વ વર્ણને માટે સરખો આશ્રય કહેલો છે.

એ પ્રમાણેનાં કારણોથી આ આશ્રેય પણ ખોટો છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં બ્રહ્મ સંબંધ રૂપે એકજ સંસ્કાર અપાય છે, તેથી તે વેદ બાહ્ય છે. બૃહદારણ્ય

ઉપનિષદ્દની -સવા અયમાત્ ૦ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વને બ્રહ્મની સાથે એક સરખો સંબંધ છે. આ વાત અમે અમારા પ્રથમના લેખમાં પૃષ્ઠ ૧૬-૨૦ મે સ્પષ્ટ બતાવી છે, એમ હોવાથી બ્રહ્મ સંબંધ બતાવનાર મંત્ર સર્વને માટે એક સરખોજ હોવો જોઈએ, અને છે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં અપાતા મંત્રો સ્મરણ રૂપ હોવાથી એકજ હોય વળી સામાવાળો લખે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગીય કેટલાક વણિકો હિંદુથી લિન્ન શ્રાવકની કન્યા લાવે છે. તેથી તે માર્ગીઓમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ નથી. આ લખવું શાસ્ત્રનું તેમજ લૌકિકનું અજ્ઞાન બતાવે છે. શ્રાવકો અને વણિકો બંને હિંદુજ છે. શ્રાવકોને હિંદુથી લિન્ન કહેવાનું કારણ નથી, જે કે ધર્મની બાબતમાં તેઓ જૈન ધર્મ પાળે છે, તો પણ વારસા, લગ્ન વગેરે બીજી તમામ બાબતોમાં એમને હિંદુજ ગણવામાં આવે છે. (બુચ્ચો સુંદરજી દામજી વિ. ડાહીબાઈ ૬ સુ. લો. રી. ૧૦૫૨ અને બીબલ અનેક કેસો)—તેઓમાં પુનર્લગ્ન નથી. તેઓ વૈશ્યથી ઉતરતી પંક્તિ વાળાનું ખાતા નથી. તેઓને ગોર પણ હોય છે. જે તેઓ હિંદુ ન હોય તો ગોર લોકો તેમનું ગોરપદ ન કરે.

મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ બંના ૨૪૦ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, સ્ત્રીઓ, રત્નો, વિદ્યા, ધર્મ, શૌચ, સુભાષિતવાક્ય તથા અનેક બંતનાં શિક્ષણો આટલાં સર્વની પાસેથી ગૃહણ કરવાં. વળી ત્રીબંધ અધ્યાયના ૧૨-૧૩ મા શ્લોક પોતાથી ઉતરતી બંતિની કન્યાગૃહણ કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણ સુદ્ધાં તમામ વર્ણોને આપે છે, તો જે શ્રાવકો વૈશ્ય છે તેમની કન્યા લેવામાં ધર્મશાસ્ત્ર તરફથી અટકાવ હોય એમ જણાતું નથી. માત્ર પોત પોતાના ધર્મ અને જ્ઞાતી તરફથી અટકાવ હોય છે, તે દૂર કરવામાં આવે છે—શ્રાવક વૈશ્ય હોવાથી વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં ખલેલ થતું નથી.

વળી તે લખે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં વૈષ્ણવ વણિકોને શ્રાવક વણિકો સાથે ભોજનનો વ્યવહાર છે, તેથી તે માર્ગમાં વર્ણાશ્રમ

ધર્મનો નિયમ નથી. આ લખવું કેવળ દ્વેષયુક્ત છે. જે શ્રાવકોની સાથે ભોજન વ્યવહાર હોય તો જેમ વણિકોની સાથે આહારોનો ભોજન વ્યવહાર સચવાય છે, તે રીતે સાચવવામાં કાંઈ બાધ નથી. પુરાણો અને સ્મૃતિઓ ઉપરથી જણાય છે કે, પૂર્વે ઉપરની ત્રણ વર્ણોને એક ખીબની સાથે ખાવાની છુટ હતી. પુરોહિત આહારો અત્યાર સુધી ક્ષત્રિયોનું ખાય છે, કોળી ગોર કોળીઓનું ખાય છે. સારસ્વત આહારુ તેમના યજમાન લુવાણુનું ખાય છે. એ પ્રમાણે પૂર્વે ખાવાની છુટ હતી, તો તેમાં શાસ્ત્રીય બાધ નથી. જ્ઞાતીનો બાધ દુર કરવાને યોગ્ય ઉપાયો લેવાય છેજ. દુપદીને ત્યાં દુર્વાસા રૂપિ જમવા આવ્યા હતા. કૃષ્ણક્ષત્રિય છતાં એમને ત્યાં સુદામા જમ્યા હતા એ શાસ્ત્રીય દાખલા છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, ઉપરની વર્ણોમાં અસ્પર્શ જમવાનો વ્યવહાર હતો. હાલના વખતમાં વૈષ્ણવો શ્રાવકોનું જમતા નથી, પણ આહારો તેમને ત્યાં રસોઈયા તરીકે નોકર રહી જમે છે, તેમજ તે આહારુની કરેલી રસોઈ વૈષ્ણવ વૈશ્ય જમે છે. શ્રાવકો આહારુ અને વૈષ્ણવો સિવાય ઇતરવર્ણનું ખાતાં નથી એ એમનું ઉત્તમ આચરણ છે

વળી તે લખે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં સોળ રાત્રિનું સૂતક પળાય છે. આ લખવું નિર્લજ્જ પણાનું છે. એનો જવાબ અમારી પ્રથમની બુકને પાને ૨૩ મે આપેલો છે, અને સમજાવ્યું છે કે સૂતક ૧૫ રાત્રિનું પળાય છે તેમ છતાં જેમ સાતવારનું અઠવાડિયું કહેવાય છે, અને પોણા ચાર ઘડીને ચોઘડિયું કહેવામાં આવે છે, તેમ આસૂતક સોળ રાત્રિનું કહેવાય છે આ પ્રમાણે ખુલાસો આપ્યો છે, તેમ છતાં આ આક્ષેપ નિર્લજ્જપણે કરવામાં આવ્યો છે.

વળી તે લખે છે કે, પુષ્ટિ માર્ગમાં લગ્ન વખતે વરકન્યાનો હસ્ત મેળાપ ગુરૂ પાસે કરાવવામાં આવે છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગ વર્ણાશ્રમના નિયમમાં નથી

આ આક્ષેપના તેમજ ખીબ આ પ્રકારના આક્ષેપોના સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે, અમુક વ્યક્તિઓના આચરણ ઉપરથી કોઈ માર્ગનું સ્વરૂપ નક્કી કરી શકાતું નથી. વળી આહારુ ક્ષત્રિય વગેરે સર્વ કોમો શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણેજ આચરણ કરે છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી. પુષ્ટિમાર્ગમાં એવી કોઈ આજ્ઞા નથી કે ગુરૂ પાસે હસ્ત મેળાપ કરાવવો. તેમજ બધા તેમ કરાવતા નથી. જુજ ભાવિક લોકો એવે પ્રસંગે ગુરૂનું સન્માન કરવું જોઈએ એમ ધારી ગુરૂને હસ્ત મેળાપ વખતે ખોલાવે એમાં શાસ્ત્રીય દોષ નથી. લગ્ન વખતે જેમ ખીબ આહારુ હાજર હોય છે, તેમ ગુરૂ હાજર રહે કે વરકન્યાનાં સગાંની સંમતિથી પોતે હસ્ત મેળાપ કરાવે તેમાં કાંઈ દોષ નથી. ધર્મશાસ્ત્ર અનેક પ્રકારના વિવાહ બતાવે છે. તેમાંના ગાંધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહમાં હસ્ત મેળાપની પણ જરૂર નથી-તો આ આક્ષેપ કેવળ દ્વેષ યુક્તજ દેખાય છે.

વળી તે લખે છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં વિવાહ થયા પછી તે વિવાહિત સ્ત્રીને પોતે ભોગવ્યા પહેલાં પોતે જેને ઇષ્ટદેવ માને છે, તેમને અર્પણ કરવી એમ ગોકલેશજીની સિદ્ધાન્ત રહસ્યના છઠ્ઠા શ્લોકની ટીકામાં લખ્યું છે, તે વર્ણાશ્રમ વિરૂદ્ધ આચાર છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં વર્ણાશ્રમનો નિયમ નથી. આ લખવું પણ નિર્લજ્જપણાનું અને ખોટું છે, તેમ છતાં છલથી તેમાં “ પોતે જેને ઇષ્ટ દેવ માને છે તેમને ” એ શબ્દો લખ્યા છે. આના ઉત્તરમાં કહેવું જોઈએ કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માજ ઇષ્ટદેવ મનાય છે, અને તેમનેજ સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનું છે. આ વાત શ્રી વડલભચરિત્રમાં પૃષ્ઠ ૧૪૦-૧૪૧ મે તથા વૈદિકમાર્ગ નિરીક્ષાના પૃષ્ઠ ૬૦-૬૧ માં લખી છે, તેમ છતાં એ લખાણો ધ્યાનમાં ન રાખતાં આક્ષેપ કર્યો છે.

શ્રી ગોકુલનાથજી પોતાની ટીકામાં શ્રીહરિનેજ અર્પણ કરવાનું લખે છે. અમારી પાસે એ ગ્રંથ નથી તેથી અમે તેના મૂળ શબ્દ ટાંક્યા નથી પણ અમે તે જોયો છે.

શ્રી પુરુષોત્તમજીએ એજ સિદ્ધાન્તરહસ્ય ઉપર આજથી અસેં કરતાં વધારે વર્ષ ઉપર ટીકા કરી છે તેમાં લખે છે કે—

ब्रह्मसंबंधानाम सर्वस्मिन् भगवत्स्वामिकत्वरूपः संबन्धस्तस्यकरणनामः भगवताआचार्यान्प्रतिगद्येनोक्तोय आत्मसमर्पण प्रकार स्तद्रीत्या भगवति स्वात्मसहित स्वीय सर्वपदार्थानां भगवति तथात्व विज्ञापनं ॥

અર્થ—બ્રહ્મસંબંધ એટલે સર્વ વસ્તુને વિષે ભગવત્ સ્વામિકત્વ રૂપ સંબંધ—તે સંબંધ કરવો એટલે ભગવાને આચાર્ય પ્રત્યે કહેલા ગદ્યથી ભગવાનને વિષે આત્મસમર્પણ પ્રકારની રીતિથી આત્મા સહિત પોતાના સર્વ પદાર્થોનું તે પ્રકારે વિજ્ઞાપન કરવું.

મૂલ પાંચમા શ્લોકમાં દેવ દેવસ્ય શબ્દો છે એ ઉપરથી ભગવાનનેજ સમર્પણ કરવાનું લખ્યું છે.

ભગવાન સર્વના અંતરાત્મા હોવાથી સર્વમાં વ્યાપક છે તેથી એમને સર્વ પદાર્થો અર્પણ કરવા યોગ્ય છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં ભગવાનને પતિ પતીનાં કહેલા છે.

આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે, માર્ગનું સ્વરૂપ મુકરર કરનાર મૂલ આચાર્ય શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી છે. એ સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે એનો નિશ્ચય આચાર્યના ગ્રંથોથીજ થઈ શકે છે. એ ગ્રંથો ઉપર થયેલી ટીકાઓ બેટલે અંશે મૂળને અનુસરતી હોય તેટલે અંશે બળવાન છે. આ વાત આવા વિષયોમાં અવશ્ય યાદ રાખવા લાયક છે. સંતોષની વાત એટલીજ છે કે, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથોમાં શ્રીમન્માધવતીર્થે દોષ બતાવવાનો આડંબર કર્યો પણ નહિયાદના વૈષ્ણવોએ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું કે શ્રીમન્માધવતીર્થજી એ ગ્રંથો બીલકુલ સમજ્યાજ નથી.

એ પ્રકારની હકીકતથી આ આક્ષેપ પણ ખોટો છે. પુષ્ટિ-માર્ગમાં સર્વસ્વ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માનેજ અર્પણ કરવાનું છે, અને તેમ થાય છે.

ભગવાન સર્વાત્મા હોવાથી સ્ત્રીઓ તેમને પોતાનો આત્મા અર્પણ કરે તો તેથી તેમનું પાતિવૃત્ય ભંગ થતું નથી. તેમ થાય છે એવું કોઈ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ નથી. પરંતુ તેમ કરવું એ ધર્મ છે.

इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ॥

દારાન્સુતાન્ગૃહાન્પ્રાણાન્યત્પરસ્મે નિવેદનમ્ ॥ ભા. ૧૧-૩-૨૮

અર્થ:—યજ્ઞાદિ, દાન, તપ, જપ, વૃત્ત, આત્માને જે પ્રિય વસ્તુ હોય તે, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પ્રાણ અને બીજું સર્વ પરમાત્માને નિવેદન કરવું. ભા. ૧૧-૩-૨૮.

આવાજ પ્રકારનું અર્પણ ગીતાના ચત્કરોષિ ઇ૦ શ્લોકમાં કહેલું છે.

બૃહદ્દારણ્યક શ્રુતિમાં તો કહ્યું છે કે, સર્વ પરમાત્માનેજ અર્પણ કરેલું છે. ત્યારે જે તેમને મૂળથીજ અર્પણ થયેલું છે તે અહંકારને દૂર કરવાને માટે પોતાના મનથી અર્પણ કરવામાં આવે એમાં કાંઈ દોષ નથી. પરમાત્માને પોતાનું શરીર અર્પણ કરવાથી સતીનું સતીત્વ નષ્ટ થતુંજ નથી કેમકે સતી તો તેના દેહધારી પતિના દેહમાં રહેલા પરમાત્માનેજ પૂજે છે, તેનાં હાડકાંને કે આમડીને પૂજતી નથી. વૃન્દાનો દાખલો આપવામાં આવ્યો છે, પણ તેનું પાતિવૃત્ય આસુરભાવને લીધે માત્ર શરીર સંબંધી હતું; તેથી સર્વવ્યાપક વિષ્ણુના સ્પર્શથી એણે તેનો ભંગ થયાનું ધાર્યું હોય તો તે ભૂલ છે. પતિવૃતા સ્ત્રીઓ તો પોતાના પતિના શરીરમાં રહેવા ભગવાનનેજ પૂજે છે. વૃન્દાના પાતિવૃત્યમાં ભગવદ્બુદ્ધિ હોત તો તેનો ભંગ થાત નહિ; પરંતુ તે કેવળ ભેદ બુદ્ધિજન્ય હોવાથી એ એના પતિના શરીરનેજ પતિ માનતી હતી.

વળી સામાવાળો લખે છે કે શ્રી હરરાયજીના ચિક્ષાપત્રમાં તથા વલ્લભચરિત્રમાં લખ્યું છે કે શ્રાદ્ધાદિક બીજાં કર્મોમાં નિષ્ઠા રાખવી નહિ, તથા પુષ્ટિમાર્ગમાં વર્ણાશ્રમની જરૂર નથી

તેથી પુષ્ટિમાર્ગ વર્ણાશ્રમની ખહાર છે. આ આક્ષેપના સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે શ્રી હરિરાયજીના શિક્ષાપત્ર તથા પુષ્ટિમાર્ગ-લક્ષણાનિ અને વલ્લભચરિત્રમાં શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયાઓ અને વર્ણા-શ્રમ ધર્મ વિષે જે લખ્યું છે, તેનો અર્થ સામાવાળો સમજ્યો નથી. જ્યારે જે વસ્તુઓનો મુકાબલો કરવામાં આવે ત્યારે એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ કરતાં સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, એ ઉપરથી બીજી વસ્તુનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે એમ સમજવું નહિ જોઈએ. પૈસા કરતાં રૂપિયો વધારે કિંમતી છે, એમ કહેવાથી પૈસા નકામો છે, એમ અર્થ નિકળતો નથી. તેમજ લગવાનમાં ચિત્ત રાખવું અને શ્રાદ્ધાદિકમાં ચિત્ત રાખવું એ બેમાંથી પ્રથમનું શ્રેષ્ઠ છે, એમ કહેવાથી કાંઈ શ્રાદ્ધાદિક કરવાં નહિ, એમ અર્થ નિકળતો નથી. એજ કારણથી પુષ્ટિમાર્ગલક્ષણાનિમાં લખ્યું છે કે, પ્રભુ પ્રત્યેના અતિશય પ્રેમને લીધે લૌકિક અને વૈદિક મયાદાનો ભય રહી શકતો નથી. આ વાત ખરી છે. ભી લડીએ શ્રી રામચંદ્રજીને ચાખી ચાખીને જોર ખવડાવ્યાનો તથા વિહરજીની સ્ત્રીએ કેળાંનો ગર્ભ કાઢી નાખી માત્ર જોડાં ખવડાવ્યાના દાખલા કહેવાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે જ્યારે પ્રભુ ઉપર પ્રેમ વધે ત્યારે બીજા વિષયો ઉપરથી ઓછો થાયજ. લગવાનમાં નિષ્ઠા (મનની સ્થિતિ) રાખવા કરતાં શ્રાદ્ધ કરી પ્રાહ્મણુ જમાડવામાં મનની સ્થિતિ રાખવી એ ઉત્તર-તું કાર્ય છેજ. એ રીતે જણાય છે કે આક્ષેપ પણ દ્વેષયુક્ત અને વગર સમજણનો છે.

વળી આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે માર્ગનાં દૂષણ બતાવનારે માર્ગ સ્થાપન કરનારના અર્થોમાં દૂષણ બતાવવું જોઈએ. તે ઉપરથી વિવરણ રૂપ લખાયલા અર્થોનાં દૂષણ બતાવવાથી માર્ગ દૂષણયુક્ત થતો નથી.

શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયાઓ અને વર્ણાશ્રમના ધર્મ વિષે સવ નિર્ણય પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

સ્વધર્માચરણશક્ત્યાવિધર્માચ્ચાગિનિવર્તનમ્ ॥
 ઇન્દ્રિયાશ્વવિનિગ્રાહઃ સર્વથાનત્યજેત્ત્રયમ્ ॥

અર્થ:--શક્તિ પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરવું, અને વિ-ધર્મથી નિવૃત્ત થવું. ઇન્દ્રિયોના અસંયોને રોકવા એ ત્રણ સર્વ-થા ત્યજવાં નહિ. ડીકામાં શ્રીમદ્વાચાર્યજી કહે છે કે સ્વધર્મા અ-ગિનહોત્રાદયઃ ॥ વિધર્માનિષિદ્ધાઃ નાડવરાક્યતિ ઇ૦. સ્વધર્મ એ-ટલે અગ્નિહોત્રાદિ. વિધર્મ એટલે નિષિદ્ધકર્મો. નિષિદ્ધકર્મોથી દૂર રહેવામાં શક્તિ પ્રમાણે અર્થ કરવાનો નથી. ઉપર કહેલાં ત્રણે કીડાને અર્થે પણ તજવાં નહિ.

ગીતાજીમાં પણ લગવાને શરણુ ધર્મની મુખ્યતાને અર્થે ખાકીના સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે, (સર્વ ધર્માન પરિ-ત્યજ્ય મામેકં શરણુ વ્રજ ॥) એ કહેવું પણ સામાવાળાને હિસાબે અવૈદિક થશે. એટલાં કારણોથી સામાવાળાને આક્ષેપ જોડો છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં અહિંસા ધર્મ નથી. આ કહેવું કેવળ બુદ્ધ છે, કેમકે આ માર્ગના કોઈપણ પુસ્તકમાં હિંસા કરવાનું કહ્યું નથી. શ્રોગિરિધરજી મહારાજના ઉર્ધ્વગુણ્ડ માર્ત્તંડ વિષે સામાવાળાએ જે લખ્યું છે તેનો ખુલાસો આ લેખમાં છેવટના ભાગમાં આપીશું.

વળી તે કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ તથા શ્રીવિકુલનાથજીએ સોમયાગ કર્યા હતા. તેથી એ માર્ગમાં અહિંસા ધર્મ નથી. અને જણે સોમયાગ કર્યા હતા, એ વાત સ્વિકારવામાં આવે તો પણ સામાવાળાનું આ કહેવું શાસ્ત્રનું અ-જ્ઞાન બતાવે છે. વેદમાં કહેલાં કર્મો કરવામાં હિંસા થતી હોય તો તે પણ શાસ્ત્રીય રીતે હિંસા ગણાતી નથી. તેથી તેમણે સોમયાગ કર્યા હોય તો પણ તે હિંસા ગણાય નહિ. કેમકે તેવા યાગ વશિષ્ઠાદિઋષિઓએ પણ કરેલા છે. અને તેમ કરવાની વેદમાં આજ્ઞા છે તેથી તે વૈદિક છે.

અહિંસા પરમ ધર્મ માનનાર શ્રાવકો વેદ બાહ્ય છે, તે કારણથી પુષ્ટિમાર્ગસ્થ વૈષ્ણવો વેદબાહ્ય છે. એ કહેવું વિચાર અને તર્કશાસ્ત્રના નિયમ વિરુદ્ધ છે. આ તર્ક પદ્ધતિ પ્રમાણે તો એમ પણ કહી શકાય કે વેદબાહ્ય લોકો કપડાં પહેરે છે, અને બ્રાહ્મણો પણ કપડાં પહેરે છે, તેથી તેઓ પણ વેદબાહ્ય છે. વેદબાહ્ય લોકો પરણે છે, અને બ્રાહ્મણો પણ પરણે છે, તેથી તેઓ વેદબાહ્ય છે.

વળી સામાવાળો લખે છે કે ' ઉર્ધ્વપુંડ્રમાર્ત્તંડ ' માં ગોહિંસા કરવાનું લખ્યું છે. આ લખવું કેવળ ભુલું છે. શ્રોણામેકમ્ એ વેદની શ્રુતિનો શ્રીગિરિધરજીએ માત્ર શિષ્ટાચાર પ્રમાણે વર્તવાના પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. મૂળમાં ત્રણ ઋણુઓ પ્રત્યે ત્રણ પ્રકારનાં તિલક દ્રવ્યની સ્તુતિ છે, એ ત્રણે દ્રવ્યને પૂર્વના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ઉપયોગ કરવાનું કહ્યું છે. એ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપી શ્રી ગિરિધરજી કહે છે કે અમારા માગમાં કુંકુમનું તિલક કરવાનો શિષ્ટાચાર છે તેજ કાયમ છે, શ્રીગિરિધરજી હિંસાથી ગોરોચન પ્રાપ્ત કરવાની કે ગોરોચનનું તિલક કરવાની આજ્ઞા કરતા નથી. પરંતુ એ ગ્રંથમાં અનેક ઠેકાણે લખ્યું છે કે અમારા માર્ગમાં તો કુંકુનું તિલક કરવાનો શિષ્ટાચાર છે, અતएव स्वमार्गभगवदुपभुक्त्वारुणगुणक कुंकुम रचितस्पोर्द्धिपુંડ્રस्य શિષ્ટાચારોજરીજ્ઞમંતે ॥ ૫૪ ૭

અર્થ—આ હેતુથી જ અમારા પોતાના માર્ગમાં લગવાને ભુક્ત કરેલું રાતા ગુણયુક્ત કુંકુમનું ઉર્ધ્વપુંડ્ર (તિલક) કરવાનો શિષ્ટાચાર વિશેષ વડે ગર્જના કરે છે અથવા પ્રકાશે છે. વૈષ્ણવોએ ગોરોચનનું તિલક કરવું, એવી આ સંપ્રદાયમાં કોઈ ઠેકાણે આજ્ઞા નથી, અને કોઈ વૈષ્ણવ ગોરોચનનું તિલક કરતા નથી, વળી ગાયમાં બીબા કરતાં અધિક પૂન્યલાવ રાખી પુષ્ટિ માર્ગીયો વર્તે છે. ગૌશ્રાસ કાઠયા સિવાય લોજન કરતા નથી. એ શિષ્ટાચાર સર્વત્ર પ્રવર્તે છે, તો આ માર્ગમાં હિંસાનો ગંધ

પણ હોવાનો સંભવ નથી. દરેક મંદિરોમાં અનેક ગાયોનું પાલન થાય છે. માલાપ્રસંગ ઉપરથી જણાશે કે શ્રી ગોકુલનાથજીએ ગોકુલ છોડ્યું, ત્યારે ગાયોને સાથે ન લઈ જવાની કેટલાકે સલાહ આપી ત્યારે એમણે કહ્યું કે—

ત્યારે ગોકુળપાળક બોલિયા બે ગાયકું છાંડે આહાં !
તો સંગ લે નઈએ કાહા ગાય તો જ્યાં હમ તાંહાં. ૬૪૭ ॥
હમકું એઈ લાગત આછો હમતોહિ યહું ગાયનકીપાછે ॥
ગાય વિના વૈભવ કાકાજ ॥ એમ શ્રીમુખે કહ્યું મહારાજ.

(માળા પ્રસંગ પૃષ્ઠ ૭૭.)

એ રીતે જણાશે કે હબરો ગાયોને પોતે સાથે લેઈ ગોકુલ છોડી સોરમજીને ઘાટે ગયા હતા, પણ ગાયોને છોડી નહોતી.

એ રીતે સામાવાળાના અહિંસા પરમોધર્મ સંબંધી તમામ આક્ષેપો ખોટા છે. પુષ્ટિમાર્ગના સ્થાપન કરનારના અથવા એમના અનુયાયીઓના કોઈપણ ગ્રંથમાં હિંસા કરવાની આજ્ઞાનો ગંધ પણ નથી એટલુંજ નહિ પણ ઠાકોરમાં ગૌશાળા બંધાવવાની ટીપ નિકળી તેમાં અમદાવાદ અને મુંબઈના વૈષ્ણવોએ હબરો રૂપીઆ લયા છે. વળી પુષ્ટિમાર્ગમાં એક શિષ્ટાચાર એવો ચાલતો આવે છે કે, ગાયોને નામે આવેલા પૈસા ગાયોના જ ખરચમાં વપરાય છે; બીબા ખરચમાં વપરાતા નથી.

વળી સામાવાળા કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર શાસ્ત્રીય નથી. આ આક્ષેપનો જવાબ અમે પૂર્વે આપેલો છે.

વળી સામાવાળો લખે છે કે, ન્દત ક્રમાંદિ સંસ્કાર વૈદિક નથી પણ સ્માર્ત છે. ન્દત ક્રમાંદિ સંસ્કાર વૈદિક છે કે સ્માર્ત છે, તેનું જ્ઞાન પણ પુષ્ટિમાર્ગીયને નથી, અને તે સંસ્કાર યથાવત્ થતા નથી. તેથી પુષ્ટિમાર્ગ વેદબાહ્ય છે.

આના જવાબમાં કહેવાનું કે આ આક્ષેપ પણ દ્રેષ મૂળક અને ખોટો છે.

સંસ્કાર વિષે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી સર્વનિર્ણયમાં લખે છે કે:-
 ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારાઃ સન્ધ્યોપાસ્ત્યાદિકં તથા ॥
 નિત્ય શ્રાદ્ધાદિ કર્માણિ પાકયજ્ઞાદિકં તથા ॥
 પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ હોષપશ્ચન્ધ્યા કર્મસંગ્રહઃ ॥

સર્વનિર્ણય ૩૬.

અર્થ:-ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારો, સન્ધ્યોપાસ્ત્યાદિક, નિત્ય શ્રાદ્ધાદિક કર્મ, પાકયજ્ઞાદિક, અને પ્રાયશ્ચિત્ત એ રીતે પાંચ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ સ્મૃતિમાં છે. વળી એ પછીના શ્લોકમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજી કહે છે કે, એ પાંચવિધ કર્મનું મૂળ વેદ છે. આ પ્રમાણે માર્ગ પ્રવર્તક આચાર્યને સ્મૃતિનું અને વેદનું જ્ઞાન હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગ વૈદિક છે.

સાંપ્રત કાળમાં આ માર્ગના આચાર્યો અને દાક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મણો અને બુદ્ધ આ દેશના વિદ્યમાન સંસ્કારવાળા બ્રાહ્મણો સિવાય બીજા બ્રાહ્મણો અને અન્ય વર્ણના લોકો યથાવત સંસ્કાર કરતા નથી, એ કાંઈ માર્ગનો દોષ નથી. બ્રહ્માએ અને ઋષિઓએ વૈદિક ધર્મની સ્થાપના કરી છે. પણ બ્રાહ્મણો તે યથાવત પાળતા નથી, તેમાં જેમ વેદ અને સ્મૃતિઓનો વાંક કહેવાય નહિ, તેમજ માર્ગપ્રવર્તકે જે બોધ કરેલો છે તે પ્રમાણે લોક વર્તે નહિ તેમાં માર્ગનો દોષ નથી.

વળી સામાવાળો લખે છે, પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો ઉપાસના કરનારને હીનઅધિકારી માની તેની નિંદા કરે છે. તેથી તે વેદ બાહ્ય છે. આ આક્ષેપના જવાબમાં લખવાનું કે ઉપાસના અને નિર્ગુણ ભક્તિનું તારતમ્ય બતાવવાથી અવૈદિકત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ બતાવવું એ નિંદા નથી. વેદમાં પણ અનેક સ્થળોએ આવાં તારતમ્ય બતાવેલાં છે.

કટોપનિષદની બીજી વલ્લીમાં શ્રેય અને પ્રેય નો સુકાબલો કરી કહ્યું છે કે, ધીર પુરૂષ પ્રેયથી શ્રેયને પૃથક્ કરી શ્રેયનેજ ગ્રહણ કરે છે, અને અદ્ય બુદ્ધિવાળો યોગક્ષેમને માટે પ્રેયને

ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે ઉપાસના અને નિર્ગુણભક્તિમાં શો તફાવત છે, એ કોઈ બતાવે તો તેથી તે નિંદા કરે છે એમ કહેવાય નહિ.

વળી સામાવાળો લખે છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં પૂજા નથી પણ સેવા છે, તેથી તે વેદબાહ્ય છે. વેદમાં સેવા પણ કહેલી છે એમ અનેક વચનોથી સિદ્ધ થાય છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

તપઃ પ્રભાવાદેવ પ્રસાદાચ્ચ બ્રહ્મશ્વેતાશ્વતરોડથ વિદ્વાન્ ॥
 અત્યાશ્રમિભ્યઃ પરમં પવિત્રં પ્રોવાચ સમ્યગૃષિસંઘજુષ્ટમ્ ॥ ૭૦૮

અર્થ—સ્વધર્મમાનુષ્ઠાનના સામર્થ્યથી તથા પરમાત્માના અનુગ્રહથી પ્રસિદ્ધ શ્વેતાશ્વતર બ્રહ્મને જાણનાર થયા. પછી પરમ હંસોને ઉત્કૃષ્ટતમ, પવિત્ર, ને ઋષિ સમૂહે સેવિત તે બ્રહ્મને સારી રીતે કહેતા હતા.

મજ શબ્દ સેવાના અર્થમાંજ વપરાય છે, અને ગીતાજીમાં ભજન કરવાની આજ્ઞા ઠેકઠેકાણે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે—

દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥

ભા. ૩. ૨૯-૧૩

અર્થ—(મારા ભક્તોને હું સાલોક્ય વગેરે આપું છું તો પણ) તેઓ મારી સેવા સિવાય બીજા કાંઈ ગ્રહણ કરતા નથી. એ વગેરે વચનોથી સેવા વૈદિક છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

વળી તે લખે છે કે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યને કેશવપુરી નામનો ભાઈ હતો તે લેખ શક પડતો છે. કેમકે પુરી એ નામ ગ્રહસ્થાશ્રમી થઈ ગયેલા ગોસાંઈઓમાં દશનામી પૈકીનું એક નામ છે, તેમજ પુષ્ટિમાર્ગના ધર્મગુરૂઓ ગોસાંઈ કહેવાય છે.

આ આક્ષેપ પણ પાયા વગરનો અને શબ્દોનો અર્થ સમજ્યા વગર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીવલ્લભચરિત્રને પૃષ્ઠ ૧૧ મે

લખ્યું છે કે “શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીને પાંચમું વર્ષ ખેડું ત્યારે લક્ષ-
મણુ લક્ષ્મણને ત્રીજા પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ. એના પેહેલાં કેશવ
નામનો એક પુત્ર મરી ગયો હતો તેજ પુનઃ જન્મ્યો એમ
ધારી એનું નામ કેશવપુરી રાખ્યું.” સંસ્કૃતમાં પુર શબ્દનો
અર્થ શરીર થાય છે, તેથી પુરી શબ્દનો અર્થ શરીરવાળો થાય
છે. આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ અર્થ છતાં અને વેદની વાતો કરવાનો
આકંઠર કરતા છતાં ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલું સરળ વાક્ય
પણ તે સમજી શકતો નથી એ આશ્ચર્યજનક છે !

આ લખાણમાં કેશવપુરી એ નામ રાખવાનું સ્પષ્ટ કારણ
ખતાવ્યું છે, અને તે એ છે કે પૂર્વે ગુજરી ગયેલા કેશવના
શરીરમાં જે જીવ હતો તેજ આ વખતે પુર (શરી) માં આવ્યો,
તે કારણથી એનું નામ કેશવપુરી એટલે કેશવના શરીરવાળો
એવું રાખ્યું. તેમ છતાં આ નામના સંબંધમાં અનેક કુચેષ્ટાઓ
કરી છે. શુ સામાવાળો બાણતો નથી કે પુર એ શબ્દ શરીરને
માટે વપરાય છે અને એ ઉપરથી પુરુષ શબ્દ થયો છે. જન્મ્યા
પછી તરત નામ પાડવામાં આવ્યું એમાં શો ભેદ હોય. વળી
વલ્લભચરિત્રમાં લખ્યું છે કે કેશવને જનોઈ દેવામાં આવ્યું.
અન્ય સ્થળોમાં એનું નામ કેશવજ લખેલું છે. બ્રાહ્મણોમાં પણ
કચરો, નીછો, ફકીરો, ઘેલો, ગાંડો વગેરે નામ પાડવામાં આવે
છે. એ નામો હમેશાં આશ્રમ, વર્ણ, અર્થ કે ગુણસૂચક હોતાં
નથી તેમ આ નામ પણ છે. એ કારણથી કેશવપુરી નામ
વિશેની તમામ ટીકાઓ દ્વેષયુક્ત અને ખોટી છે.

ગોસાંઈએ શબ્દ ગોસ્વામી (વેદપાલક) ઉપરથી થયું છે. એ
પણ ગોસાંઈના અર્થવાળું નથી તેથી આ નામ ઉપરની પણ
સામાવાળાની ટીકા ખોટી છે.

વળી તે લખે છે કે, શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પત્ની મહાલક્ષ્મી-
બાઈ કઈ બતના બ્રાહ્મણની કન્યા હતાં તે લખ્યું નથી. આ
વાત ખોટી છે. વલ્લભચરિત્રમાં પૃષ્ઠ ૨૬૫-૨૬૬ મે લખ્યું છે કે

આન્ધ્ર બાતિનો પરસ્પર વિરોધ મટયો. વળી કન્યાના ખાપની
શાખા, સૂત્ર પ્રવર વગેરે સર્વ લખ્યું છે. તથા એમના લગ્ન
વખતે તમામ કુટુંબીઓ (કેશવ સમેત) હાજર હતા એ વાત
પણ લખી છે, એ સઘળા ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે શ્રીવ-
લ્લભાચાર્યજી સ્વજ્ઞાતિની કન્યા સાથે લગ્નથી જોડાયા હતા.
કદાચ વલ્લભચરિત્રના લેખમાં કાંઈ ખામી માલમ પડતી હોય
તો તે કારણથી આચાર્ય ઉપર હુમલો કરવો એ કેવળ ગેરવ્યા-
જબી છે.

વળી તે લખે છે કે, શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા
કે ઉપકુર્વાણ એ પણ નિશ્ચય નથી. આ લખવું પણ દ્વેષથી છે અને
તે શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન ખતાવે છે, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી લગ્ન કરતાજ
નથી તેથી એ ઉપકુર્વાણ હતા એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

વળી તે લખે છે કે, બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવજીને પુષ્ટિમા-
ર્ગીયો ઈશ્વર માનતા નથી તેથી પુષ્ટિમાર્ગ વેદ બાહ્ય છે. સા-
માવાળો પોતે શુ લખે છે તેનું એને ભાન નથી. કેમકે આગળ
જતાં એ લખે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં અનેક ઈશ્વર મનાય છે. આ
બંને લખાણ ખોટાં અને પાયા વગરનાં છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને
શિવજી પરમેશ્વરના ગુણાવતાર માનવામાં આવે છે. અને એ
માનવું વેદને અનુસરીને છે. કેમકે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં
કહ્યું છે કે—

યોત્રહ્યાણં વિદધાતિ પૂર્વં યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિતસ્મૈ ઇં

અર્થ:—જે પરમાત્મા સૃષ્ટિની આદિમાં બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે
છે, અને જે તેમને પ્રસિદ્ધ વેદો આપે છે. ઈલાદિ. આ શ્રુતિથી
બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરનાર પરમાત્માજ છે. એ પ્રમાણે પુરાણોમાં
વિષ્ણુ અને શિવને પણ ગુણાભિમાની દેવ માનેલા છે. શિવજી
બ્રહ્માના પુત્ર ગણાય છે.

કેશવ એ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું એક નામ છે. એનો અર્થ
કરતાં વિષ્ણુ સહસ્ત્રની ટીકામાં આઘશંકરાચાર્યજી લખે છે કે,

કચ્છ અચ્છ ઇચ્છ ત્રિમૂર્તયઃ કેશાસ્તયદ્રશનવર્તતે સકેશવઃ ।

અર્થઃ—ત્રિમૂર્તિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શ્રીમહાદેવજી જેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે તેનું નામ કેશવ. એ રીતે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવજીને સર્વોપરિ ઇશ્વર માનવામાં આવતા નથી એ યથાર્થ છે. તેમ કરવાથી પુષ્ટિમાર્ગ વૈદિકજ રહે છે. એ ઉપરથી જણાશે કે સામાવાળાને આ આક્ષેપ પણ ખોટો છે.

વળી સામાવાળો લખે છે કે “ વૈષ્ણવનાં યથા શંભુ ” ઇત્યાદિ વાક્યથી શિવજીને ભક્ત માને છે, અને ભક્ત હોય તે જીવ હોય છે. માટે ઇશ્વર જીવ માનનારો પુષ્ટિમાર્ગ વેદબાહ્ય છે. આ લખવું શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન ખતાવે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બાણાસુરના હાથ કાપ્યા તે વખતે બાણાસુરને મદદ કરવા આવેલા મહાદેવજીએ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી છે તેમાં કહ્યું છે કે—

અહં બ્રહ્માથ ત્રિવિધા મૂલયશ્ચા મલાશયાઃ ।

સર્વાત્મના પ્રપન્નાસ્ત્વામાત્માનં પ્રેષ્ટમીશ્વરં ॥

ભા. ૧૦. ૬૩. ૪૩.

શ્રીમહાદેવજી કહે છે કે હું, બ્રહ્મા, સર્વ દેવતાઓ અને નિર્મળ અંતઃકરણવાળા મુનીઓ સર્વાત્મભાવથી પ્રિય, આત્મા અને ઇશ્વર એવા તમને શરણે થયા છીએ. આ પ્રમાણેનાં અનેક વચનો પુરાણોમાંથી મળી આવે છે. બ્રહ્માજીએ પણ ભગવાનની સ્તુતિ કરેલી છે. તેથીજ એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાનનાં ચરણાવિદને શિવ વિરચ્ચિનુતં કહેલું છે. ભક્ત જીવજી હોય અને દેવતાઓ ન હોય એ કહેવું ખોટું છે. શિવજી તો ભગવાનના પરમ ભક્ત છે. ભગવાનના તમામ ગુણાવતારો ઇશ્વર અને ભક્ત છે, એટલા માટેજ ગીતામાં કહ્યું છે કે સ્વદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ અર્થ—રૂદ્રોમાં શંકર હું છું.

એ ઉપરથી જણાશે કે આ આક્ષેપ પણ પાયા વગરનો છે.

વળી તે લખે છે કે વેદસિદ્ધ વિષ્ણુને અવૈદિક પુરૂષોત્તમની

વિમૂતિ માને છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગ અવૈદિક છે. આ આક્ષેપના જવાબમાં લખવાનું કે,

સામાવાળો કહે છે કે પુરૂષોત્તમ અવૈદિક છે, આ કહેવું એનું અસત્ય છે. કેમકે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પરમાત્માને સત્ત્વમ પુરુષઃ કહેલા છે. (પૃષ્ઠ ૪૬૧) તેમજ મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

દિવ્યોહ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સવાહ્યાભ્યન્તરોહ્યજઃ ।

અપ્રાણોહ્ય મનાશુન્નોહ્યક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥

અર્થઃ—પ્રકાશમાન, આકાર રહિત, પુરૂષ, બાહ્યાભ્યન્તર સહિત, અજન્મા, અપ્રાણ, અમન, શુદ્ધ, અને શ્રેષ્ઠ અક્ષરથી તે પર છે (બ્રહ્મ છે.)

આ બંને વાક્યોને અનુસરીને ગીતાનું વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે.

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિત્રોત્તમઃ ।

અતોસ્મિલોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥

અર્થઃ—જે કારણથી હું ક્ષર થકી ભિન્ન છું, અને અક્ષર થકી પણ હું ઉત્તમ છું તેથી લોક (સ્મૃતિ) અને વેદમાં હું પુરૂષોત્તમ પ્રસિદ્ધ છું. ભાગવતમાં પણ એમને ગૃહીતમૂર્તિત્રય ઇશ્વરેશ્વરો કહેલા છે. (ભા. ૧૧-૨૬-૭)

એ પ્રમાણે શ્રુતિ તથા ગીતાથી પુરૂષોત્તમ સિદ્ધ થાય છે તેમ છતાં એ બહુ લાખી એમને અવૈદિક કહે છે.

ઉપનિષદોમાં અન્નમય, પ્રાણમય વગેરે પુરૂષોત્તમ વર્ણન છે. માટેજ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પરમાત્માને ઉત્તમ પુરૂષ કહેલા છે. આ પ્રમાણે જેને વેદનું જ્ઞાન નથી અને પુરૂષોત્તમ વેદસિદ્ધ છે કે નથી તેનું જેને ભાન નથી તે વૈદિક અવૈદિકની તકરાર ઉઠાવે છે એ આ વીસમીસદીનો એક ચમત્કાર છે.

વળી સામાવાળો લખે છે કે વેદસિદ્ધ વિષ્ણુને અવૈદિક

પુરૂષોત્તમની વિભૂતિ માને છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગ અવૈદિક છે.

આ આશ્લેષના જવાબમાં લખવાનું કે જેને વેદમાં ઉત્તમ પુરૂષ કહેલા છે, અને જેને ગીતામાં પુરૂષોત્તમ કહેલા છે તે જ વેદસિદ્ધ વિષ્ણુ છે. અને તેમનેજ પૂર્વનૃસિંહતાપનીયો-પતિપદમાં મહા વિષ્ણુની સંજ્ઞા આપી છે. પુરૂષોત્તમ અવૈદિક નથી પણ વેદસિદ્ધ છે. એમ હમે ઉપર બતાવ્યું છે અને વેદમાં કહેલા વિષ્ણુ એજ પરમાત્મા કે પુરૂષોત્તમ છે. એજ વિષ્ણુ અથવા મહાવિષ્ણુ કે પુરૂષોત્તમનો જે અવતાર સત્ત્વ ગુણાભિ-માની છે તે પૌરાણિક વિષ્ણુ એ પુરૂષોત્તમની વિભૂતિ કે ગુણા-વતાર છે તેથીજ નૃસિંહતાપનીયઉપનિષદમાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વરને નૃસિંહની વ્યૂહ મુર્તિ કહેલા છે.

સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं योवै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इ०

અર્થ:—જે પરમાત્મા સૃષ્ટિની આદિમાં બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે તેમને પ્રસિદ્ધ વેદો આપે છે એ સ્વખુદિનો સાક્ષી દેવનુંજ હુ મોક્ષાર્થી શરણુ પામ્યો છું.

આ શ્રુતિથી જણાય છે કે બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરનાર પર-માત્માજ છે.

એજ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ લખ્યું છે કે

धिया निगृह्यमाणोऽपि भुवोर्मध्यात्प्रजापते: ।

सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः ॥ ૭ ॥

सवैरुरोद देवानां पूर्वजो भगवान्भवः ।

नामानिकुरु मेघातस्थानानिच जगद्गुरु ॥ ૮ ॥

ભાગ. ૩-૧૨-૭-૮

અર્થ—બ્રહ્માએ ખુદ્ધિ વડે ક્રોધનો નિગ્રહ કર્યો, તો પણ એમના ભુવમધ્યેથી તે ક્રોધ નીલલોહિત કુમાર રૂપે પ્રકટ થયો દેવના પૂર્વજ ભગવાન રૂદ્ર (શિવ) તે વખતે રોવા લાગ્યા, અને

બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે હે જગત ગુરૂ મારાં નામ અને સ્થાન કરો (ભાગ. ૩-૧૨-૭-૮)

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણુ જેના ઉપર સામાવાળો આધાર રાખે છે તેમાં પણ શિવજીની ઉત્પત્તિ શ્રીકૃષ્ણ થકીજ કહી છે તે નીચેના શ્લોકથી જણાશે.

आविर्भवतत्पश्चादात्मनोवाम पार्श्वतः ।

शुद्ध स्फटिक सङ्काशः पंचवक्त्रोदिगम्बरः ॥

બ્રહ્મખંડ ૩ જે અધ્યાય ૧૮

અર્થ—ત્યાર પછી ભગવાનના વામપાર્શ્વ થકી દિગંબર અને શુદ્ધસ્ફટિકના જેવી કાન્તિવાળા પાંચ મુખ વાળા મહાદે-વજી પ્રકટ થયા.

વળી આગળ લખ્યું છે કે

वैष्णवानां च प्रवरः प्रज्वलन् ब्रह्म तेजसा ।

श्रीकृष्णपुरतः स्थित्वातुष्टाय तंपुटाञ्जलि ॥

એજન. ૨૦-૨૨

અર્થ—વૈષ્ણવોમાં શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ તેજથી પ્રકાશમાન, મહાદેવ-જી શ્રીકૃષ્ણની આગળ ઉભા રહી હાથ બેડી તેમની સ્તુતિ કર-વા લાગ્યા.

ગીતાના ભાષ્યમાં આદિશંકરાચાર્યજી કૃષ્ણુ વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે

સર્વાદિકર્તા નારાયણાચ્યો વિષ્ણુર્ભૌમસ્ય બ્રહ્મણો બ્રાહ્મણત્વ-સ્ય રક્ષણાર્થં દેવક્યાં વાસુદેવાંશેન કિલ સંવભૂવ ॥

અર્થ—તે આદિકર્તા નારાયણુ વિષ્ણુ ભૂમિમાં રહેલા વેદ અને બ્રાહ્મણત્વના રક્ષણને માટે વસુદેવ થકી દેવકીને વિષે પો-તાના સ્વરૂપથી થયા.

આ પ્રમાણે આદિશંકરાચાર્યજી જે કૃષ્ણુ પુરૂષોત્તમ કહેવાય છે તેને વેદસિદ્ધ અને આદિપુરૂષ કહે છે, તેને સામાવાળો વેદ

વિરૂદ્ધ અથવા વેદબાહ્ય કહે છે. એજ એની બુદ્ધિની બલિહારી અને પોતાના ગુરૂનાં વાક્યો વિષે અજ્ઞાન બતાવે છે.

એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વેદસિદ્ધ વિષ્ણુ એજ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ છે. અને સત્ત્વગુણભિમાની દેવ વિષ્ણુ તે એમની વિભૂતિ છે. એ બેને ઓળખવાને માટે વેદસિદ્ધ વિષ્ણુને મહાવિષ્ણુ કહેવામાં આવ્યા છે. જે પ્રમાણે પૌરાણિક વિષ્ણુ ગુણભિમાની દેવ છે, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્માણુ અને રૂદ્ર અથવા શિવજી છે. તેમ છતાં ત્રિપુણ્ડ વિજય ડિંડિમમાં જુદું જણાવ્યું હોય તો તે ભૂલ છે. ખોટી વસ્તુ નગારાં (ડિંડિમ) વગાડી કે તોપના બહાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવાથી ખરી ઠરવાની નથી એ સ્પષ્ટ છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે વેદમાં ઇશ્વર એક છે છતાં ત્રણ લગ્યા છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગ અવૈદિક છે. આ કહેવું ખોટું છે પુષ્ટિમાર્ગમાં તો એકજ ઇશ્વર કે જે સર્વેશ્વર છે તેજ માનવામાં આવે છે એમ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિમાં ચોખ્ખું લખેલું છે. પણ જ્યારે શ્રીમન્માધવતીર્થ એ ગ્રંથ સમજી શક્યા નહિ ત્યારે આ સામાવાળો શી રીતે તે સમજી શકે. એ ગ્રંથના ત્રીજા શ્લોકનું પૂર્વાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે.

પરંબ્રહ્મ તુ કૃષ્ણોહિ

અર્થ—પરબ્રહ્મ કૃષ્ણજ છે.

એજ ગ્રંથના ૧૦ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ત્રિવિધ જગતની અપેક્ષા એ ત્રણ ગુણના નિયામક બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવજી છે. એ પ્રમાણે આ આક્ષેપ પણ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તનું અજ્ઞાનજ બતાવે છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે તમારા અણુભાષ્યના આનંદમય અધિકરણમાં એક ઇશ્વર પુરૂષોત્તમનો શાસ્ત્ર સમન્વય માનેલો છે, અને બીજા કેટલાક વિભૂતિરૂપે માનેલા છે તે કપોલ કલ્પિત છે.

આ આક્ષેપ પણ અજ્ઞાનમૂળક છે. કેમકે આનંદ મયોઽમ્યાસાત્ એ સૂત્રના ભાષ્યમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજી લખે છે કે, નતુદ્રયાપત્તિઃ ઉત્તરસ્ય સાધકત્વાત્ તસ્માદ્ આનંદમય બ્રહ્મૈવ પૃથ્ ૧૬૮

અર્થ—ઉત્તરનું બ્રહ્મત્વ સિદ્ધ કરવાને લીધે દ્રવ્યની આપત્તિ આવતી નથી, માટે આનંદમય બ્રહ્મજ છે.

એ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી આનંદમય અધિકરણમાં એકજ ઇશ્વર માનેલો છે.

આ આક્ષેપ ઉપરથી જણાય છે કે, સામાવાળો પુરાણો પણ સમજતો નથી. તેઓમાં અનેક દેવદેવીઓનું વર્ણન આપેલું છે અને તેમને તેમના અધિકાર પરત્વે ઇશ્વર કહેલા છે. ઘણા ઇશ્વર હોય તો એક બીજાની વચ્ચે તકરાર થવાનો સંભવ છે, એમ કહેવું કેવળ બાળકબુદ્ધિ બતાવે છે. લૌકિક રાજ્યમાં મુંબાઈ ઇલાકાના હાકેમ અને તેના ઉપરી કલકત્તાના હાકેમને તથા ઇન્ડિયા કાઉન્સીલને અને પારલામેન્ટને એક બીજાની વચ્ચે તકરાર થતી નથી, અને થાય છે ત્યારે સર્વ સત્તા ધરાવનારના હુકમ પ્રમાણે અમલ થાય છે. તો અલૌકિક રાજ્યમાં ઘણા અધિકારી છતાં તે સર્વ સર્વેશ્વર પરમાત્માને તાબે હોવાથી કદી તકરાર થવાનો સંભવ નથી. એ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણજ છે. કેમકે એમના થકીજ આ સર્વ દેવોની અને દુનિયાંની ઉત્પત્તિ થાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે અહં સર્વેશ્વર પ્રમથો મત્તઃ સર્વ પ્રવર્તતે । અર્થ—હું સર્વનું ઉત્પત્તિ કારણ છું, અને મારા થકી બધું પ્રવર્તે છે. (ગી. ૧૦. ૮) આ વાક્ય ઉપર ટીકા કરતાં શ્રીશંકરાચાર્યજી લખે છે કે,

અર્થ—હું વાસુદેવ નામે પરબ્રહ્મ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છું, અને જે જગતમાં સ્થિતિ નાશ ક્રિયાફલનો ઉપલોગ લક્ષિત થાય છે, તેવું વિક્રિયારૂપ સર્વ જગત્ મારા થકી પ્રવર્તે છે. એ પ્રકારે જાણીને તત્ત્વ જાણનારાઓ મને સેવે છે. (સેવન્તે) એ રીતે સામાવાળાના આચાર્યના કહેવા પ્રમાણે પણ સર્વોપરિ

સત્તારૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હોવાથી બીજા અધીકારી ઈશ્વરોમાં તકરાર થવાનો સંભવ નથી.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં શિવજીને ઈશ્વર માનતા નથી તેથી પુષ્ટિમાર્ગ વેદબાહ્ય છે. આ આક્ષેપનો ઉત્તર અપાઈ ગયો છે. શિવજી ગુણાવતાર ઈશ્વર છે અને સર્વેશ્વર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. તે કારણથી આ આક્ષેપ ખોટો છે.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, બાલબોધમાં લખ્યું છે કે, પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. આ લખવું ખરૂં નથી એ ગ્રંથમાં સામાવાળાના કહ્યા પ્રમાણે લખેલુંજ નથી.

વળી સામાવાળો અનેક વ્યક્તિઓ ઉપર અઘટતા આરોપ મુકી એનાજ જેવા બીજા નિર્વેજી લેખોના દાખલા આપે છે પણ એવા લેખોના જવાબ આપવાની જરૂર નથી કેમકે એ આક્ષેપો ખરા ન હોય તો અને જો ખરા હોય તોપણ વ્યક્તિઓના દોષથી માર્ગ દુષિત થતો નથી.

વળી સામાવાળો લખે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં મહાશિવરાત્રી અતુર્હશી પ્રદોષાદિ કરતા નથી માટે પુષ્ટિમાર્ગ વેદબાહ્ય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં મહાશિવરાત્રી વગેરે માહાદેવજીના વ્રત કરવાની ના પાડી છે માટે વૈષ્ણવો એ વ્રત કરતા નથી.

भवव्रत धरायेच येच तान्प्रमनु व्रताः ॥

पाखण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्र परिपन्थिनः ॥

અર્થ—શ્રી મહાદેવજીનાં વ્રત જેઓ ધારણ કરે છે, અને જે તેઓને અનુસરે છે તે સર્વે સત્શાસ્ત્રોના વિરોધી અને પાખંડી થાયો. ભાગવત ૪-૨-૨૮.

એ પ્રમાણે એ વ્રતોની બાબતમાં ભૂચુ ઋષિનો શાપ થયેલો હોવાથી અને વૈષ્ણવો સત્શાસ્ત્રને અનુસરનાર હોવાથી એ વ્રતો કરતા નથી અટલાજ કારણથી પુષ્ટિમાર્ગ વેદબાહ્ય કહી શકતો નથી.

વળી સામાવાળો કહે છે કે, વ્રજવાસીઓ દશવિધ બ્રાહ્મણની ગણનામાં નથી એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે, માટે પુષ્ટિમાર્ગ અવૈદિક છે. વ્રજવાસી બ્રાહ્મણ વષે શાસ્ત્રમાં શું લખ્યું છે તે જોવાની જરૂર નથી કેમકે તે બ્રાહ્મણો મંદિરમાં સેવામાં નહાતા નથી. આ આક્ષેપને પુષ્ટિમાર્ગ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

વળી સામાવાળો લખે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગમાં સુપાત્ર બ્રાહ્મણને દાન પુણ્ય અપાતું નથી. આ લખવું દ્વેષયુક્ત અને ખોટું છે. બ્રાહ્મણોને પુણ્યવાથી જણાશે કે તેઓનું પોષણ વૈષ્ણવો તરફથી થાય છે, જો ન માનતા હોતો રોજ કેટલા બ્રાહ્મણો વૈષ્ણવોને ઘેર માગવા આવે છે તે જુઓ. પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા બ્રાહ્મણો વટલાયલા છે એ લખવું ખોટું છે. જો તેઓ વટલાયલા હોય તો તેઓની સાથે તેમની ન્યાત વાળા કેમ સંબંધ રાખે આવા જુઠા લેખથી પુષ્ટિમાર્ગ વેદબાહ્ય ઠરતો નથી.

વળી તે લખે છે કે, તિલક અપવિત્ર વસ્તુનું કરે છે. આ વાત ખોટી છે. તિલક કંકુનુજ કરવામાં આવે છે, અને તે અપવિત્ર પદાર્થ નથી. તુલસીકાષ્ટમાળા વેદબાહ્ય છે, એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું નથી. ડ્રાક્ષ માળા વિજયપતાકા નામની ચોપડીમાં કલ્પિત શ્લોકો લખેલા છે. તુલસીકાષ્ટમાળાનો નિષેધ કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં નથી. પણ સામાવાળો જે બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ ઉપર આધાર રાખે છે તેમાં તુલસી કાષ્ટ માળાનું વિધાન છે, એમ નીચેના શ્લોક ઉપરથી જણાય છે.

तुलसीकाष्ठ निर्माणमालां गृह्णाति यो नरः ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम् ॥

બ્રહ્મ વૈવર્તપુરાણ ૨૧-૪૭ પૃષ્ઠ ૧૧૦

અર્થ—જો પુરૂષ તુલસીકાષ્ટની બનાવેલી માલા ધારણ કરે છે તેને પદે પદે ખચીત અશ્વમેધનું ફળ મળે છે.

આ વિષે અન્ય પુરાણો અને ગ્રંથોનાં વાક્યો વૈદિકમાર્ગ નિરીક્ષાના ૧૦ મા પ્રકરણમાં તથા સત્સદ્વાન્ત માર્તંડમાં આપેલાં છે તે જોઈ લેવાની વિનંતિ છે.

વળી તે લખે છે કે ૧૧ વર્ષને પર દિવસના કપોળ કલ્પિત કૃષ્ણને તેઓ માને છે, આ વાતનો પૂર્વે ખુલાસો અપાઇ ગયો છે. કૃષ્ણને કપોળ કલ્પિત કહેનારને ધર્મ ઉપર કેટલી શ્રદ્ધા છે તે વિચારવું જોઈએ. એના આઘગુરૂ શ્રીશંકરાચાર્યજી તો એમને નિત્ય વિષ્ણુ સચ્ચિદાનંદાત્મક કહે છે. કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ વૈદિક માર્ગ નિરીક્ષામાં પૃષ્ઠ ૨૭ થી ૩૩ સુધીમાં બતાવ્યો છે. પણ જે નિંદા કરવાને તત્પર થયો હોય તે એ લેખ કેમ ધ્યાનમાં લે? શ્રીમદ્વાચાર્યજી તો શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ વિષે ત્રિવિધ નામાવલિ નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

અર્થ—બાલલીલાનાં નામના પાઠ થકી શ્રીકૃષ્ણને વિષે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રૌઠ લીલાનાં નામના પાઠથી એમને વિષે આસક્તિ (મનનું ચોટવું) થાય છે, અને રાજ લીલા વિધાન વાળાં નામોથી એમને વિષે મનની નિરંતર સ્થિરતા થાય છે. એટલા માટે જેઓ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા છે તેઓએ એ ત્રણે લીલાઓનાં નામનો પાઠ કરવો.

એ રીતે જણાશે કે બાળ લીલા માત્ર પ્રેમને ઉત્પન્ન કરવાને માટે હોવાથી તે પ્રથમ પગથિયું છે.

વળી મૂર્તિના સંસ્કાર વિષે તે ફરીથી ટીકા કરે છે, અને કહે છે કે સેવા વાસણ માંજવા જેવી છે. આ લખાણ ઉપરથી એ લખનારને મૂર્તિ પૂજા કે સેવામાં કેટલી પ્રીતિ છે તે સમજાય છે. જ્યારે ભગવાનને વિષે આવાં વચનો વાપરવાને તે અચકાતો નથી ત્યારે તેને કેવો ધારવો એ સુજ્ઞ વાંચકે વિચાર કરવો જોઈએ.

એ વગેરે અનેક હુવર્ચનો પુષ્ટિમાર્ગના સંબંધમાં વાપર્યાં છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય મહારાજે, અને વૈષ્ણવોને આટલી બધી યાગ્ય દીધાથી પણ સામાવાળો ધરાયો નહિ, ત્યારે તે છેવટના ભાગમાં બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણનો શ્લોક લખી વલ્લુક વૈષ્ણવોને શુદ્ધ ભક્તિના કહે છે, અને એ બાબતનો નિર્ણય છપાવવાની ધમકી આપે છે. એના ઉત્તરમાં અમે વલ્લુક જ્ઞાતિ વિચાર વિષે આગળ લખીએ છીએ.

વલ્લુક જ્ઞાતિ વિચાર.

શ્રીશંકરાચાર્યજીની દ્વારકાની ગાદી ઉપર બેસનાર શ્રીમન્માધતીર્થે ગઈ સાલ આમ્નાય તત્ત્વતરંગિણિ નામની ચોપડી છપાવી નંદરખારના રહીશ વલ્લુક જનોને શુદ્ધકોટિ પ્રવિષ્ટ કહી તેમની લાગણી દુખાવી છે. એટલાથી સંતોષ ન માનતાં હાલમાં થોડા માસ ઉપર પ્રકટ થયેલી પુષ્ટિમાર્ગ કલ્પિત છે એ નામની ચોપડી એમની આજ્ઞાથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ ચોપડીમાં બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના બે શ્લોક પાઠ ફેરવી છાપી બતાવ્યું છે કે વલ્લુકો સત્શુદ્ધ છે. વળી તેઓને ધમકી આપી છે કે જો તેઓ એટલાથી સંતોષ નહિ પામે તો તે બાબતનો શાસ્ત્રાર્થ છપાવવો પડશે.

શુદ્ધકોટિ પ્રવિષ્ટ એ કહેવું અયોગ્ય છે, કેમ કે જેમ વાલ્મીકીએ ઉપનયન સંસ્કાર થતો નથી, તેમ બ્રાહ્મણોને પણ તે સંસ્કાર થતો નથી, પણ તેને બદલે માત્ર જનોઈ દેવાનો સંસ્કાર થાય છે. જેમ વાલ્મીકી વ્રાત્ય થયા છે તેમ બ્રાહ્મણ સમેત સર્વ વર્ણવ્રાત્ય થઈ છે, તેથી જો શુદ્ધકોટિ પ્રવિષ્ટ એ ઇલકાળ કોઈને પણ આપવો યોગ્ય હોય તો તે ઉપરની ત્રણે વર્ણોને આપવો જોઈએ. તેમજ ઇતિર આશ્રમીઓને પણ આપવો જોઈએ. કાળબળને લીધે સર્વ વર્ણના લોક પોતાના અધિકાર અને કર્મમાંથી ખસી ગયા છે. દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મત્ર, કર્તા અને કર્મ એ છ પદાર્થો શુદ્ધ હોય તોજ વૈદિક ક્રિયાઓ શુદ્ધ રીતે થઈ શકે છે. હાલના વખતમાં તે નથી. કેમકે તેમાં પ્રથમ ઘણ એજ શુદ્ધ રૂપ છે. ભક્તિનો નિર્ણય ઉત્પત્તિ ઉપરથી થાય છે, કર્મ કે ક્રિયા ઉપરથીજ થતો નથી. સાંકર્યથી ભક્તિ બદલાય છે. શુદ્ધકોટિ પ્રવિષ્ટ કહેતા પહેલાં નીચેની બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈતો હતો. ૧ સદાચાર એ શું છે? ૨ સ્મૃતિ કરતાં પુરાણો વધારે બળવાન છે. ૩ શાસ્ત્રોના ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય છે. ૪

બતિઓનું અંધારણુ પ પ્રાત્યનુ અન્ન ભોજન કરવાનું પ્રાર્થાશ્વત
નથી. ૬ પ્રાહ્મણો વાણિયાનું અનાજ ખાય છે વિગેરે.

એ રીતનાં કારણો અને બીજાં અનેક કારણોથી વાણિયાને
શૂદ્રકોટિ પ્રવિષ્ટ કહેવા એ અયોગ્ય છે.

તેજ પ્રમાણે તેમને સત્શૂદ્ર કહેવા એ પણ અયોગ્ય છે.
પ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણના બે શ્લોક પુષ્ટિમાર્ગ કલ્પિતમાં પૃષ્ઠ ૮૮
મે છાપ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

તાસાંસંકર જાતેન વમૂવુ વર્ણસંકરઃ ।

ગોપનાપિત લીલાશ્ચ તથા મોદક મૂલવૌ ॥

તામ્બુલિપર્ણકારૌચ તથા વણિક જાતયઃ ।

ઇત્યેવમાદ્યા વિપ્રેન્દ્રસચ્છદ્રાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

એ શ્લોક તથા એના ઉપરના સંબંધ રાખતા શ્લોક પ્ર-
હ્મવૈવર્ત પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે છે. તે સામાવાળાની ચોપડીમાંના
શ્લોકો સાથે મેળવવાથી માલમ પડશે કે તેણે દોષોને છેતરવા
માટે કેવી શબ્દહત્યા કરી છે.

વમૂવુ વ્રહ્મણો વક્ત્રાદન્યા બ્રાહ્મણ જાતયઃ ॥

× × × × ×
બ્રાહ્મણોવાહુ દેશાચ્છૈશ્વન્યાઃ ક્ષત્રિય જાતયઃ ।

ઝરુ દેશાચ્છ વૈશ્યાશ્ચ પાદતઃ શૂદ્ર જાતયઃ

તાસાંસંકર જાતેન વમૂવુવર્ણ સંકરઃ ॥

ગોપનાપિત ભિલાશ્ચ તથા મોદક કૂવરૌ ।

તામ્બુલિ સ્વર્ણકારૌચ તથા વણિજ જાતયઃ ॥

ઇત્યેવમાદ્યા વિપ્રેન્દ્ર સત્શૂદ્રાઃ પરિકીર્તિતા ॥

ઉપરના શ્લોકોનો અર્થ નીચે મુજબ છે:—

પ્રહ્માના મુખ થકી પ્રાહ્મણની ભિન્ન બતિયો થઈ. અને
પ્રહ્માના બાહુ દેશ થકી ભિન્ન ક્ષત્રિય બતિયો થઈ, અને ઊંડુ
દેશ થકી વૈશ્ય થયા, અને પગ થકી શૂદ્ર થયા. તેઓના સાંક-
ર્યથી વર્ણસંકરો થયા. ગોપ, હબમ, ભિલ્લ, ખવાસ, કૂબર,
તંબોલિ, પરજીયાસોની અને વણબરા. હે ! વિપ્રેન્દ્ર ઇત્યાદિઓને
સત્શૂદ્ર કહેલા છે.

ઉપરના શ્લોકો ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે વૈશ્યો
પ્રહ્માના ઊંડુ દેશથી થયેલા હોવાથી વૈશ્ય બતિના કહેવાય છે,
પણ એ ચારે બતિયોના સાંકર્યથી ગોપ, હબમ વગેરે વર્ણ સં-
કરની બતિઓ થઈ છે. મૂળમાં વણિજ (વેપાર કરનાર) શબ્દ
છે તેને બદલે વણિક શબ્દ ખોટી રીતે દાખલ કરી વાણિયાઓને
સંકર બતિના ડરાવવાનો યત્ન કર્યો છે એ ગેરબ્યાજબી છે.

આ બંને મુદ્દા બાબતનાં બે કારણો ઉપર બતાવ્યાં છે
તેનું સ્પષ્ટિકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

ઉપનયન.

ઉપનયન એટલે પાસે લેઈ જવું. અમુક વયનો પુત્ર થાય
ત્યારે તેને વેદાધ્યયન વગેરેને માટે ગુરૂની પાસે લેઈ જવાને
ઉપનયન કહે છે. એ પ્રમાણે ઉપનયન થયેથી ભણાવનાર ગુરૂ
તેને સંસ્કાર કરી જનોઈ ધારણુ કરાવે (જુઓ મનુ. ૨-૬૬)
અને પછી સંધ્યાવંદન તથા વેદાધ્યયન કરાવે. આ પ્રમાણે સ્મ-
તિની આજ્ઞા છતાં હાલના વખતમાં પુત્રનો પિતા પોતાના ગૌરને
પોતાને ઘેર બોલાવી અમુક ક્રિયા કરી જનોઈ દે છે. એ બાળક
પછી તે ગૌરને ઘેર જઈ સંધ્યાવંદન શીખવા અને વેદાધ્યયન કરવા
એક દિવસ પણ રહેતો નથી. જનોઈ ઘર આગળ દેવામાં આવે છે, અને તે
વખતે કોઈ માંગલિક પ્રસંગના બેવી ધામધુમ થાય છે. આ રીતની
ક્રિયાથી ઉપનયનનો હેતુ સચવાતો નથી. એ કારણથી એમ
કહી શકાય કે શાસ્ત્રમાં કહેલો ઉપનયન સંસ્કાર હાલમાં પ્રાહ્મ-
ણોને થતો નથી, પણ માત્ર જનોઈ દેવામાં આવે છે.

સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી જણાશે કે જે ક્રિયાથી શાસ્ત્રનો
હેતુ સચવાય નહિ એ ક્રિયા કરી અને ન કરી એ બંને સરખા
છે. તે કારણથી જે એ ક્રિયા ન કરે તે ઘણા દોષને પાત્ર થતો
નથી. એ છોડી દેવું જે ઘણાં સખળ કારણોથી હોય તો તે
બિલકૂલ દોષને પાત્ર થતો નથી.

પ્રાત્યત્વ.

હવે પ્રાત્યત્વ કોને કોને પ્રાપ્ત થાય છે તે અમે બતાવીએ છીએ.

જેનો આપ કે આપનો આપ સોમનુ પાન ન કરે તે પ્રાત્ય કહેવાય છે. (શ્રુતિ) (૧)

અર્થાત જેના આપે કે આપના આપે સોમ યજ્ઞ કર્યો ન હોય તે પ્રાત્ય કહેવાય છે.

જેણે સ્ત્રી કરી છે તેણે અગ્નિહોત્ર વગર એક ક્ષણ પણ રહેવું નહિ. જે તે અગ્નિ વગર રહે અને દ્વિજ હોય તો પ્રાત્ય અને પતિત થાય છે. (૨) ગર્ગ.

વળી શાતાતપ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

જેઓ વેદનું અધ્યયન કરતા નથી, જે અગ્નિહોત્રાદિ ધારણ કરતા નથી, અને જેઓનું કુળ વેદ પારંગત નથી તે બધા શૂદ્રના ધર્મવાળા છે.*

એ રીતે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા છે. છેલ્લા દ્વાબલા ઉપરથી જણાય છે કે અગ્નિ વગેરેનું આધાન કરવામાં ન આવે તો તે શૂદ્રના ધર્મવાળા કહેવાય એમ કહ્યું છે, પણ તે શૂદ્ર થાય છે એમ કહ્યું નથી. તેથી દરેક ભતિવાળો તેની ભતિના ધર્મ કે કર્મ ન કરે તો તેથી તે ભતિભંગ થતો નથી પણ ભતિમાં અધમ ગણાય છે.

હાલના વખતમાં જવલ્લેજ કોઈ અગ્નિહોત્ર ધારણ કરે

(૧) यस्य पिता पितामहो वा सोमं नपिवत्सव्रात्यः ॥ શ્રુતિ.

(૨) કૃતદારો ન વૈતિષ્ટેક્ષણ મપ્યીઘ્નના વિના ।

તિષ્ટત્ત્વેત્ દ્વિજો વ્રાત્ય તથાચ પતિતો ભવેત્ ॥ ગર્ગ.

* યેષા મધ્યયનં નાસ્તિ યેચ કોચિદનગ્નયઃ ।

ન કુલં શ્રોત્રિજ્યં યેષાં સર્વેસ્તુ શૂદ્ર ધર્મિણઃ ॥

છે અને બાકીના બધા અગ્નિહોત્ર વિનાના છે. તેમજ વેદનું અધ્યયન કરનાર પણ કોઈકજ હોય છે. તેમ છતાં તેઓ પ્રાહ્મણુ ભતિમાંજ રહ્યા છે અને પ્રાહ્મણુજ કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણુ વૈશ્યનું સમજવું. આવાજ કારણથી મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧૦ ના ૪૩-૪૪ શ્લોકમાં ક્ષત્રિયો ધર્મની ક્રિયાઓ તણ દેવા વગરે કારણથી વૃષલપણાને પામ્યા એમ લખ્યું છે પણ તેઓ ક્ષત્રિય મટી ગયા એમ લખ્યું નથી.

વિશ્વનાથ નારાયણ મહાગ્નિક પોતાના હિંદુ લોક મધુખ નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે Statistics and daily experience show that thousands of Brahmans are only so in name અર્થ-પત્રકો ઉપરથી અને અનુભવ ઉપરથી જણાય છે કે હજારો પ્રાહ્મણો માત્ર નામના પ્રાહ્મણો છે. (p. 402)

પ્રાહ્મણોનાં કર્મ.

મનુસ્મૃતિમાં પ્રાહ્મણોનાં નીચે પ્રમાણેનાં કર્મ કહ્યાં છે. વેદ લાણવો તથા લાણવવો, યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો અને દાન દેવું તથા લેવું. આ છ કર્મો પૈકીનાં પહેલાં ચાર તો પ્રાહ્મણોમાંથી સેંકડે એક ટકો કરનાર ભાગ્યે હોય છે અને છેલ્લું એક કર્મ ઘણા કરે છે.

એજ પ્રમાણુ વલ્લિક વૈશ્યનાં જે કર્મો કહ્યાં છે તે બધાં તે કરે છે માત્ર વેદનું અધ્યયન કરતા નથી. એ ઉપરથી જણાશે કે જેટલે દરજ્જે પ્રાહ્મણોએ પોતાનાં કર્મ તબ્યાં છે તે કરતાં વૈશ્યોએ વધારે તબ્યાં નથી તેમ છતાં માત્ર વૈશ્યોને પ્રાત્ય અને શૂદ્રકોટિ પ્રવિષ્ટ કહેવામાં આવે છે. એ આશ્ચર્ય જનક છે. સામાવાળાની બહાર પડેલી ચોપડીમાં પ્રાહ્મણો ઉત્કૃષ્ટ પંક્તિ-એ પોહોચે એવો બોધ થવાને બદલે તેમને કહેવામાં આવે છે કે પ્રાહ્મણુ જે આજીવિકાના દુઃખથી પીડાતો હોય તો તેણે સર્વ

ની પાસેથી દાન લેવું. કારણ કે પવિત્ર વસ્તુ દૂષણ પામતી નથી એવી ધર્મની મર્યાદા છે. (ભુઓ પૃષ્ઠ ૩૧) આ વાક્ય મનુસ્મૃતિનું છે. એ વાક્ય એ સ્મૃતિમાં બતાવેલા ધર્મ પાળનાર બ્રાહ્મણનેજ લાગુ પડે છે. તે ધર્મ ન પાળનારને કે પ્રાલય થયેલાને લાગુ પડતું નથી. હાલના વખતમાં શું ભીખારીની સંખ્યા ઓછી છે કે આવું વાક્ય આગળ કરી ભીખના ધંધાને પુષ્ટિ મળે એવો બોધ કરવામાં આવે છે, તેમને તો એવો બોધ આવો ભ્રેષ્ઠ્યે કે પ્રતિબ્રહ્મ સર્વથી હલકો છે (મનુ ૧૦-૧૦૬).

પરાન્નેનોદરં દગ્ધં કરૌ દગ્ધૌ પ્રતિગ્રહાત્
પરસ્ત્રીભિર્મનોદગ્ધં કાર્યં સિદ્ધિઃ કથં ભવેત્ ॥

અર્થ—જેનું ઉદર પારદાનું અન્ન ખાઈ દગ્ધ થયું છે, જેના હાથ પ્રતિબ્રહ્મ (દાન) લેવાથી દગ્ધ થયા છે, જેનું મન પરસ્ત્રીથી દગ્ધ થયું છે, તેનાથી કાર્ય સિદ્ધિ શી રીતે થાય.

મનુસ્મૃતિમાં વેદાધ્યયન કર્યા વિના, પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા વિના અને યજ્ઞોથી યજ્ઞન કર્યા વિના સંન્યાસ લેવાની આજ્ઞા નથી. આજ કેટલા તે આજ્ઞા પાળે છે તેનો વિચાર કરવો ભ્રેષ્ઠ્યે. વળી સંન્યાસીને એકલા રહેવાનું લખ્યું છે તે કયાં પળાય છે.

કાળબળ.

શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૨ મા સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં કલિયુગનું શું પરિણામ થશે તે બતાવ્યું છે. તેનો કાંઈક સાર અમે અત્રે આપી એ છીએ:—

બળવાન એવા કાળના પ્રભાવથી દિવસે દિવસે ધર્મ, સત્ય, પવિત્રતા, ક્ષમા, દયા, આયુષ્ય, બળ અને સ્મૃતિ નાશ પામશે. કળિયુગમાં જેઓની પાસે ધન હશે તે કુલીન, સદાચારી અને ગુણી કહેવાશે. સ્ત્રી અને પુરૂષના સંબંધમાં ઉત્તમ

કુળ અને ગોત્રાદિ કામ લાગશે નહિ. બ્રાહ્મણપણામાં માત્ર જ નોંધ રહેશે, ખરૂં બ્રાહ્મણપણું રહેશે નહિ. આશ્રમોનો સદાચાર કારણ રૂપ નાહ ગણાય, પણ તેમનાં ચિન્હોજ કારણ રૂપ ગણાશે. બહુ બોલશે તે પંડિત ગણાશે. ઢોંગજ સન્નનતામાં ગણાશે. પરણવામાં ક્રિયા નહિ પણ સ્ત્રી થહણ કરવી એજ ક્રિયા કહેવાશે. પોતાનું પેટ ભરવું એજ પુરૂષાર્થ ગણાશે. ધર્માચરણ કીર્તિને માટે કરવામાં આવશે. કળિના દોષથી વર્ણો તથા આશ્રમ વાળા મનુષ્યોનો વેદોક્ત ધર્મ નાશ પામશે ચાર વર્ણો શૂદ્ર જેવા થઈ જશે. ઘરો વેદના ધ્વનિથી રહિત થશે.

મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે સત્યયુગ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ છે, ત્રેતાયુગ ક્ષત્રિયનું સ્વરૂપ છે, દ્વાપરવૈશ્યનું સ્વરૂપ છે, અને કલિયુગ શૂદ્રનું સ્વરૂપ છે (૧-૧૮).

આવા વખતમાં સત્યયુગ અને બીજા યુગોમાં કહેલા ધર્મો પાળી શકાતા નથી. એજ કારણથી સર્વ વર્ણો પોતા પોતાના આધકારથી ખસી ગઈ છે. શાસ્ત્રમાં મના છતાં માઈસૂર અને તેની આસપાસના સુલકમાં બેનની છોકરી સાથે બ્રાહ્મણોમાં પણ લગ્ન થાય છે. દક્ષિણમાં માતુલ કન્યા (મામાની દીકરી) ખપે છે. ભુઓ વ્ય. મ. ૪૨૫ શરીરની ખોડવાળો પરણવાને અયોગ્ય ગણાય છે તેમ છતાં એવા દાખલા ઘણા છે કે જેની અંદર ખોડવાળાનાં લગ્ન પણ થયાં છે. મુગો અને બેહેરો પરણી શકે નહિ, કેમકે તે મંત્ર સાંભળવાને કે બોલવાને અશક્ત છે. આ ખામી મટાડવાને મંત્રને પાણીમાં લખી તે પાણી તેને પાવામાં આવે છે. અને તેથી શાસ્ત્રીય ક્રિયા થઈ એમ ગણવામાં આવે છે (ભુઓ વ્ય-મ-૪૨૭) સ્મૃતિઓમાં છેડા છુટકો આપવાની મના છે તેમ છતાં તમામ શૂદ્ર વર્ણોએ એ રૂઠી દાખલ કરી છે.

મી. વિશ્વનાથ લખે છે કે હવે એમ કબુલ કરવામાં આવે છે કે મિતાક્ષરા અને મયુખ સાંગોપાંગ બંધનકારક નથી અને મનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને બીજાં સ્મૃતિઓ પ્રમાણેનું આચ-

રણ ધણે ભાગે નષ્ટ થઈ ગયું છે, અને તેઓમાં લખેલા ધર્મો શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે સર્વાંગે મનાતા નથી,

મુખાઈ ગેઝેટીયર વોલ્યુમ ૬ માં લખ્યું છે કે મત્રખાર કાંડાના નંબુરી પ્રાહ્મણોમાં એમ મનાય છે કે દરેક કુટુંબમાં એકજ ભાઈ પ્રાહ્મણ જન્મે છે, અને તેનેજ પરણવાનો અધિકાર છે. ખીજા બધા નાયર સ્ત્રીઓ સાથે અયોગ્ય સંબંધ રાખી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે.

સ્મૃતિમાં મીઠાનો તથા દુધનો ધંધો કરવાની પ્રાહ્મણને મનાઈ છે પણ મુખાઈમાં ધણા પ્રાહ્મણો તે ધંધો કરતા જોવામાં આવે છે. રાંધેલું અન્ન વેચવાની મના છે તેમ છતાં ઘણી વીસી ઓ પ્રાહ્મણોએજ કાઢી છે. અગ્નિહોત્ર વગર એક દિવસ પણ રહેવાની મના છે, તો પણ હજારમાં એક જણને ત્યાં પણ અગ્નિહોત્ર નહિ હોય. લગ્ન વખતે પ્રકટ કરેલો અગ્નિ ઘર આગળ જન્મારા સુધી રાખવાની આજ્ઞા છતાં તે અગ્નિ સાચવવામાં આવતો નથી. એ રીતે અનેક પ્રકારે કાળ બળે ધર્મ અને ધર્મ ક્રિયાઓ ઉપર અસર કરી છે. સર્વને એ બાબતનો અનુભવ છે તેથી એ વિષે વધારે લખવાની અગત્ય નથી.

કર્મોની શુદ્ધિ.

દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર તથા કર્મ આ છ પદાર્થો જો શુદ્ધ હોય તો ધર્મસિદ્ધ થાય, અને અશુદ્ધ હોય તો તેઓથી અધર્મ થાય છે. (ભા. ૧૧. ૨૧. ૧૫)

સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે શૌચાચાર વિહીનાનાં સમસ્તો નિષ્ફળા ક્રિયા ઇન્ અર્થ-શૌચ અને આચાર રહિત પુરૂષોની સમસ્ત ક્રિયા નિષ્ફળ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે યથાકારી યથાચારી તથા ભવતિ અર્થ-જે પ્રમાણે કર્મવાન અને આચારવાન હોય તે પ્રમાણે ક્રિયા થાય છે.

પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે આ કાળ શુદ્ધિ છે. શાસ્ત્રીય રીતે દેશ પવિત્ર છે એમ કહી શકાતું નથી. ધર્મ ક્રિયાઓને માટે જે દ્રવ્યો જોઈએ તે તેમના શુદ્ધરૂપમાં મળી આવતાં નથી. એમ કહેવાય છે કે સોમરસ કઈ વનસ્પતિમાંથી કાઢવામાં આવતો તેની ખરી માહિતી હાલના વખતમાં કોઈને નથી. એક દ્રવ્યને બદલે ખીજું દ્રવ્ય વાપરવાનો અને તે ન હોય તો જે વખતે જે હોય તેથી ચલાવી લેવાનો રિવાજ આવેલો છે. ક્રિયા કરનાર પણ શ્રદ્ધા અને શરીરના બળ વગરના થઈ ગયા છે. મંત્રોના શુદ્ધ ઉચ્ચારનો લોપ થતો ગયો છે, અને કર્મ ગમે તેવી રીતે કરવામાં આવે છે. એમ જનોઈ લગ્ન વગેરેની ક્રિયાઓ જે રીતે થાય છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી કર્મશુદ્ધ રીતે થઈ શકતાં નથી, તેથી તે કર્યા અને ન કર્યા એ બંને સરખાજ છે. એટલા કારણથી અશુદ્ધ રીતે અથવા ગેરવ્યવસ્થાથી અમુક ક્રિયા કરનારે તે ક્રિયા છોડી દેનારને માથે દોષ મુકવાનો અધિકાર નથી.

જાતિનો નિર્ણય.

જાતિ શબ્દ જા ધાતુ ઉપરથી થયેલો હોવાથી એનો નિર્ણય જન્મ થકી થાય છે, કાંઈ ક્રિયા કે ગુણ થકી થતો નથી. જો તેમ થતો હોત તો હાલના વખતમાં શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મ નહિ કરનાર અને અભણ પ્રાહ્મણોની ગણના અન્ય જાતિમાં થાત. પૂર્વે બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રાહ્મણોએ ઉપનયન સંસ્કાર છોડી દીધો છે, પણ તેને બદલે જાતિદર્શક જનોઈ રાખ્યું છે, તેથીજ તેઓ પ્રાહ્મણ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મ અને ધર્મ છોડી દેનાર પણ પ્રાહ્મણ કહેવાય છે, તેમ ક્ષત્રિયાદિ ઇતરવર્ણો તેઓ પોતાના જન્મથીજ તે તે જાતિના કહેવાય છે. જો અમુક ધર્મ પાળવાથી કે અમુક કર્મ કરવાથી જાતિનો નિર્ણય થતો હોત

તો તેવો ધર્મ પાળનાર અને કર્મ કરનાર તે તે જાતિમાં દાખલ થયાના દાખલા મળી આવત, પણ તેવા કોઈ દાખલા નથી. તેથી મૂળજાતિમાં જન્મ થવાથી જન્મનાર તે જાતિનો કહેવાય છે એ વાત સિદ્ધ છે.

જે પ્રમાણે ગુણ કે કર્મથી જાતિ બદલી શકાતી નથી તેજ પ્રમાણે જાતિ બદલવા સિવાય કોઈ પોતાની જાતિમાંથી નિકળી જતો નથી.

એ પ્રમાણે જાતિ નિર્ણયનું ધારણ હોવાથી જેઓ મૂળથી વૈશ્ય હતા અને જેઓનું મુખ્ય કામ વ્યાપારનું હતું તેઓના વંશને વ્યાપાર ઉપરથી વણિક કહેવાય છે, અને તેઓ હાલમાં પણ વૈશ્યજ છે. તેઓમાંના કેટલાક જનોઈ ધારણ કરી રહ્યા છે. અને કેટલાકે તે છોડી દીધું છે. જન્મ થકી જાતિનો નિર્ણય થાય છે તેથી માત્ર જનોઈ છોડી દેવાથી જાતિ બદલાતી નથી.

અમુક ધર્મ પાળતો હોય અથવા અમુક ક્રિયા કરતો હોય તેજ અમુક જાતિનો કહેવાય એ વાત લોકરિવાજે અથવા શાસ્ત્રોએ સ્વીકારેલી નથી.

વ્યવહાર મયુખમાં કહ્યું છે કે,

અનિંદ્ર વિવાહથી જોડાયેલી સ્ત્રીમાં સર્વણના પુરૂષે વંશની વૃદ્ધિ કરનાર જે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હોય તે સન્નતિય કહેવાય છે.^૧

વેદ અને સ્મૃતિમાં મુખ્ય ચાર જાતિ કહેલી છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચાર જાતિ પૈકી બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. ક્ષત્રિય સ્ત્રી અને ક્ષત્રિય પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષત્રિય કહેવાય છે, અને તેજ પ્રમાણે વૈશ્ય સ્ત્રી અને વૈશ્ય પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયેલો વૈશ્ય કહેવાય છે.

૧. સર્વર્ણેભ્યઃ સર્વર્ણાણુ જાયન્તેહિ સજાતયઃ ।

અનિન્દ્રેણુ વિવાહેણુ પુત્રાઃ સન્તાન વર્ધનાઃ ॥

૫૪ ૧૦૬.

મનુ સ્મૃતિ કહે છે કે:—

બ્રાહ્મણાદિ સર્વ વર્ણોમાં પોતપોતાની સમાન જાતિની અક્ષત યોનિવાળા સ્ત્રીઓને વિષે અનુક્રમે જે પુત્રો ઉત્પન્ન થાય તે પુત્રોને તેજ જાતિના જાણવા. (અધ્યાય ૧૦-૫)

આ બંને વાક્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે જાતિનો નિર્ણય માત્ર જન્મ થકી થાય છે, ધર્મ કે કર્મથી થતો નથી. જે ધર્મ કે કર્મથી થતો હોત તો વ્યાપાર કરનાર બ્રાહ્મણોને બ્રાહ્મણની જાતિવાળા પોતાની જાતિમાંથી દૂર કરત, તેથીજ તેમને વાણિયાની ન્યાતમાં દાખલ થવું પડત, પણ તેમ થયું નથી. બ્રાહ્મણ સિવાયનો કોઈ મનુષ્ય સ્મૃતિ વગેરેમાં કહેલા ધર્મો પાળે તોપણ તેને બ્રાહ્મણ પોતાની જાતિમાં દાખલ કરનાર નથી. એ ઉપરથી જણાય છે કે જાતિ માત્ર ઉત્પત્તિથી ગણાય છે. અને દરેક જાતિવાળા પોતપોતાના ધર્મ અને કર્મમાંથી ખસી ન જાય એને માટેજ શાસ્ત્રોમાં વ્રાત્ય, શૂદ્ર, પતિત આદિ શબ્દો વાપર્યા છે. એ પ્રમાણે હોવાથી અમુક ધર્મ કે કર્મ છોડવાથી જાતિથી બ્રહ્મ થવાનું નથી એ સિદ્ધ છે.

એ કારણથી હાલના વણિકો, વાણિયા, જે મૂલની વૈશ્ય જાતિના છે તેઓ હાલ પણ વૈશ્યજ છે. એમને શૂદ્ર ડોટિ પ્રવિષ્ઠ કહેવા એ અયોગ્ય છે.

જાતિનું બદલાવું.

જાતિમાત્ર સાંકર્યથી બદલાય છે. હાલના વખતમાં સાંકર્ય થવાનાં ઘણાં કારણો નથી. પ્રાચીન વખતમાં તેવાં કારણો અનેક થઈ ગયાં છે અને એજ કારણોને લીધે સાંકર્ય થયેલું છે.

સાંકર્ય થવાનું પ્રથમ કારણ તો એ છે કે સ્મૃતિઓએ દરેક ઉચ્ચ જાતિવાળાને તેનાથી ઉતરતી જાતિની કન્યાઓ પરણવાની છુટ આપી છે. આ છુટનો લાભ પૂર્વે લેવાતો હાલમાં લેવાતો નથી.

સાંકર્યનું બીજું કારણ એ છે કે પરશુરામે ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો હતો, અને આસુર બુદ્ધિવાળા રાજાઓએ બ્રાહ્મણોનો નાશ કર્યો હતો, એમ પુરાણો ઉપરથી જણાય છે તેવા વખતમાં ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓએ પ્રભાની અને શુભરાનની ખાતર બીજી જાતિઓ સાથે સંબંધ કર્યો તેથી અનેક સાંકરજાતિઓ ધર્મ છે.

સાંકર્યનું ત્રીજું કારણ પૂર્વે શુલામ (દાસ) રાખવાનો રિવાજ હતો તે છે. ગમે તે વર્ણની સ્ત્રી દાસી તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા પછી તેનાથી થતી પ્રજા સાંકર્યને પામતી.

ચોથું કારણ રાજાઓ અનેક દાસદાસીઓ રાખતા અને રાખે છે તે છે.

એ રીતે સાંકર્યનાં કારણો છે. સાંકર્યથી ઉત્પન્ન થયેલાની અનેક ન્યાતો બંધાઈ ગઈ છે. અને તે જ્ઞાતિઓ મૂલ ચાર જ્ઞાતિઓથી બુદ્ધી છે. તે કારણથી હાલની ચાર જ્ઞાતિઓ અને વિશેષ કરીને હાલના બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય કોમમાં સાંકર્ય થયું હોય એમ જણાતું નથી. તે કારણથી જેઓ મૂળથી વૈશ્ય છે તેઓની જ ઓલાદના હાલના વાણિયા છે. માટે તેઓ જાતિ બ્રહ્મ નથી તેથી તેમને શૂદ્ર કોટિ પ્રવિષ્ટ કે સંકરજાતિના કહેવા એ બહુ અને ગેરવ્યાજબી છે. બ્રહ્મ વૈવર્તપુરાણમાંના શ્લોકમાં સાંકર્યથી જ જાતિ બદલાય છે એમ ચોખ્ખું લખ્યું છે, તેમ છતાં એ શ્લોક બદલી વણબરા જેઓ વેપાર કરે છે તેમને બદલે વણિક શબ્દ ગોઠવી દીધો છે આ કૃત્ય ગંભીર અને ઘાતકી છે.

સદાચાર.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે

તર્કોઽપ્રતિષ્ઠઃ શ્રુતયોર્વિભિન્ના નૈકોઽઋષિર્યસ્યમતં પ્રમાણં ।
ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહ્યામાં મહાજનો યેન ગતઃ સપંથાઃ ॥

અર્થ—તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે. શ્રુતિઓ ઘણી જ લિન્ન છે, કોઈપણ ઋષિનો મત એક નથી કે, તે પ્રમાણ તરીકે માની શકાય. ધર્મનું તત્ત્વ હૃદય શુદ્ધિમાં રહેલું છે. (એટલા માટે) જે માર્ગે મોટાઓ ગયા હોય તેજ ઉત્તમ માર્ગ છે.

ઉપરના શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં નીલકંઠ લખે છે કે ધર્મ-શાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં લોકોના મોટા ભાગે જે માર્ગ સ્વીકાર્યો હોય તેજ માર્ગે જવું બેઠએ.

એજ કારણથી મનુસ્મૃતિ કહે છે કે, સત્પુરૂષોનો આચાર અને સત્પુરૂષોના મનનો સંતોષ એ પણ વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રોની પેઠે ધર્મનાં પ્રમાણ જાણવાં (૨-૬)

વળી કહ્યું છે કે વેદ, સ્મૃતિ, સત્પુરૂષોનો આચાર, તથા જે આચરણ કરવાથી પોતાનું મન પ્રસન્ન થાય તે, આમ ચાર પ્રકારનાં ધર્મનાં સાક્ષાત્ લક્ષણ કહેલાં છે. (મનુ ૨-૧૨)

બ્રહ્મવર્ત દેશમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય તથા શૂદ્રોનો અને વર્ણસંકર પ્રજાનો પરંપરાથી કમવાર જે આચાર આવ્યો આવે છે તે સદાચાર કહેવાય છે. (મનુ. ૨-૧૮)

શુભ સૂચવનારાં સર્વ લક્ષણો વિનાનો હોવા છતાં પણ જે પુરૂષ સદાચારી હોય છે, અને વેદ અને શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધાળુ હોય છે, અને ધર્મ વિનાનો હોય છે તે સો વર્ષ સુધી જીવે છે (મનુ ૪-૧૫૮)

જે સન્માર્ગે પોતાના બાપદાદાઓ ચાલતા આવ્યા હોય તેવા સન્માર્ગમાં આચરણ કરવું, તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી પુરૂષ અધર્મ વડે નાશ પામતો નથી (મનુ. ૨-૧૭૮)

બ્રાહ્મણુદિક જાતિના ધર્મો, દેશના ધર્મો, વ્યાપારીઓના ધર્મો અને કુળ પરંપરાના ધર્મોનો તપાસ કરીને રાજ્યે ન્યાય કરવો. (મનુ. ૮-૪૧).

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં પણ સદાચાર અને પોતાના આત્માને જે રૂચે તેને ધર્મનું મૂલ કહેલું છે. (પૃષ્ઠ ૧૫૬).

ઋગ્વેદમાં પોતાના આપદાદા જે રૂઢી પ્રમાણે ચાલતા હોય તે પ્રમાણે ચાલવાનું કહ્યું છે. (એજન. ૪૨૨-૪૨૩)

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં (૧-૧૫૬) કહ્યું છે કે જે ધર્મ લોકાચાર અને લોકની રૂચિની વિરુદ્ધ હોય તે પાળવો ન જોઈએ.

ઉપરનાં વચનોથી જણાય છે કે જે આચાર કોઈ કોમ અથવા જાતિ સ્વીકારે છે તેજ ધર્મરૂપ થાય છે. હોળીના પૂજનની બાબતમાં એમજ થયેલું છે (જુઓ વ્યવહારમયુખ ૪૫).

દેવળ ઋષિ કહે છે કે જે દેશમાં જે ચાલ ચાલતો આવ્યો હોય તે પ્રમાણે વર્તવું. જે વાત લોકોને પ્રિય નથી તે વાતથી ડાહ્યા પુરૂષે દૂર રહેવું. દેવ, બ્રાહ્મણો, શૌચ, ભૂમી, અને દેશની ધર્મ સંબંધી રૂઢીઓને તે દેશમાં હસી કાઢવાં ન જોઈએ કેમકે તે તે દેશનો સદાચાર છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોના મત છતાં બ્રાહ્મણોએ ઉપનયન સંસ્કારને બદલે જનોઈ પેહેરવાની રૂઢી દાખલ કરી તે જોઈ વૈશ્યોના કેટલાકભાગે તે આચારભાસ છેડી દીધા એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. વૈશ્યોજ મહાજન કહેવાય છે, અને એમણે જે રૂઢી સ્વીકારી તેજ શાસ્ત્ર સમાન બળવાન છે. તેને હસી કાઢવાનો શાસ્ત્ર કોઈને અધિકાર આપતું નથી.

જે માત્ર ગુણથી કે કર્મથી જાત નિર્ણય થતો હોત તો વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠની વચ્ચે કલેશ થાત નહિ, તેમજ દ્રોણાચાર્ય એકલવ્યનો ક્ષત્રિય તરીકે સ્વીકાર કરત, પણ તે ક્ષત્રિયથી વધી ન જાય એને માટે એના જમણા હાથનો અંગુઠો ગુરૂ દક્ષણામાં ભાગત નહિ.

સ્મૃતિ અને પુરાણો.

પુરાણો વિષે જોલતાં મી. વિશ્વનાથ નારાયણ મંડળિક પોતાના વ્યવહાર મયુખમાં કહે છે કે, સ્મૃતિ અને ધર્મસ્ત્રોત્ર કરતાં પુરાણોની પ્રામાણ્યતા વધારે છે, કેમકે હાલમાં ચાલતા રિવાજો અને લૌકિક ક્રિયાઓનું મૂલ તેઓમાં રહેલું છે. (ઉપો-દ્ધાત પૃષ્ઠ ૩૦)

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી લખે છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ ધર્મનાં નેત્ર છે અને પુરાણ એ ધર્મનું હૃદય છે. (નિગંધ સર્વ. ૪૯ નીચે ટીકા.)

છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં પુરાણો પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવ્યાં છે.

સ્મૃતિઓમાં દાનનું શ્રેષ્ઠપણુ બતાવેલું છે અને હાલના વખતમાં થતાં દાનોનું મૂળ પુરાણોમાં ઘણું ભાગે છે તેમજ હાલમાં કરવામાં આવતાં વ્રતોનું મૂળ પણ પુરાણોમાંજ છે.

એ કારણથી સ્મૃતિ કરતાં પુરાણો વધારે બળવાન છે. શ્રીમદ્વાચાર્યજી અન્ય સ્થળે લખે છે કે શ્રૌત ધર્મ દેહસ્થાનીય છે, સ્માર્ત ધર્મ ગૃહસ્થાનીય છે, અને પૌરાણિક ધર્મ ઉપકરણ (ઘરવાખરા) ને ઠેકાણું છે. ઘર તો ભાડાનું પણ વપરાય પણ ઘર વાખરા વગર ચાલે નહિ.

સંસ્કારો.

શાસ્ત્રમાં ૪૮ સંસ્કારનાં નામ માલમ પડે છે. અંગિરા ઋષિએ તેમાંના ૨૫ સ્વીકાર્યા છે અને બાકીના ૨૩ છેડી દીધા છે.

મી. વિશ્વનાથ કહે છે કે (પૃષ્ઠ ૩૧) આ સંસ્કારો પૈકી જાત કર્મ અને નામકરણના સંસ્કારો ઘણું ભાગે થાય છે. તેમજ અન્ન પ્રાસનનો સંસ્કાર થાય છે. બાકીના સંસ્કારને માટે ઉપનયન વખતે પ્રાર્થાશ્રિત તરીકે કાંઈક દાન આપવામાં આવે છે. છોકરીઓની બાબતમાં તો આ સંસ્કાર થતાજ નથી.

ઉપનયનનો સંસ્કાર વૈદિક છે. ઉપનયન પછી ગુરૂને ત્યાં રહી વેદનો અભ્યાસ કરવાની આજ્ઞા છે. પણ એ ક્રિયાનો આ અર્થે ભાગ બદલાઈ ગયો છે. હાલમાં ઉપનયનનો સંસ્કાર, જે ખરી રીતે ઉપનયન (ગુરૂ પાસે લેઈ જવું) કહી શકાતું નથી પણ જનોઈ દેવું કહેવાય છે, તે છોકરાનો પિતા કરે છે. આ ફેરફાર સિવાજીથી થયો છે. અને તે સિવાજી દ્વિજ જાતિના જીવનનો તમામ ક્રમ બદલી નાખ્યો છે. આ સંસ્કારના અંતમાં પૂર્વની માફક વેદાભ્યાસ અને ધ્યાન થતાં નથી પણ લૌકિક આનંદ થાય છે.

ખીજો સંસ્કાર લગ્નનો છે, આ સંસ્કારની બાબતમાં પણ સ્મૃતિએ કહેલા ધર્મમાં સિવાજીને ઘણું ફેરફાર કરી નાખ્યો છે, ઉપલી વર્ણોમાં માત્ર એ ધર્મનો દેખાવજ કરવામાં આવે છે. ગૃહ ક્રિયાઓનો તમામ સંબંધ લગ્નની સાથે છે. પણ એ બાબતના નિયમોનો એટલો અર્થ દરબંધે ભંગ થયો છે કે પૂર્વની માફક લગ્ન વખતે જે અગ્નિ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હોય, તે જ્યાં નવિન દંપતિ રહેવાનાં હોય ત્યાં લેઈ જઈ તેમનાં આયુષ્યના અંત સુધી સાચવવાની ફરજ છતાં એ અગ્નિને વરઘોડામાં લેઈ જવો એ અપશુકન ગણાય છે. અને લગ્ન થઈ રહ્યા પછી તે અગ્નિ બાળવી રાખવામાં આવતો નથી. જ્યારે પરણનાર બેડું મરી જાય છે, ત્યારે એ અગ્નિ જીવતાં બાળવો નહિ એને માટે સ્મશાન ભૂમિમાં દ્રવ્યથી નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે તમામ સંસ્કાર પતી જાય છે. બાકીના તો કરવામાં આવતા નથી.

એ ઉપરથી જણાશે કે સંસ્કારની જે યુગ પાડવામાં આવે છે તે માત્ર આભાસ છે. એના કરતાં તો વૈશ્ય કોમે શ્રી હરિના નામના સંસ્કાર ગ્રહણ કર્યા છે, તે ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ અને યથાયોગ્ય છે. સ્મૃતિમાં તો માત્ર ૪૮ સંસ્કાર લખ્યા છે, તેને બદલે નિત્ય દેવદર્શન, સેવાપૂજા, દાન, વ્રત વગેરે અનેક સંસ્કાર વૈશ્યો કરે છે, અને નિત્ય હરિસ્મરણ કરી સંસ્કારી થાય

છે, એ સંસ્કારો કાંઈ જેવા તેવા નથી અને તે પુરાણોમાં કહેલા છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે,—

શ્રી હરિને પ્રસન્ન કરવામાં દ્વિજત્વ, દેવત્વ, ઋષિત્વ, વ્રત, બહુજ્ઞતા, દાન, તપ, યજ્ઞ, શૌચ કે વ્રતની અપેક્ષા નથી, ભગવાન કેવળ નિર્મળ ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે. ખીજું બધું અનુકરણ છે. (ભા. ૭-શ્લોક-૫૧-૫૨).^૧

એ ઉપરથી જણાશે કે પ્રાહ્મણ્યોમાં જે સંસ્કારો કરવામાં આવે છે તે કરતાં વૈશ્યોમાં પુરાણમાં કહ્યા પ્રમાણેના શ્રી હરિના નામરૂપી સંસ્કારો થાય છે તે ઉત્તમ છે, કેમકે સ્મૃતિ કરત પુરાણો વધારે બળવાન ગણાય છે.

જાતિઓનું બંધારણ.

પ્રાહ્મણ્ય અને વાણિયા જાતિઓનું બંધારણ એવા પ્રકારનું છે કે જે શરીરમાં બહારથી પેટેલો પદાર્થ શરીરની સાથે ભળી જાય તો આ જાતિઓમાં બહારનો માણસ ભળી જાય. પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય કે આંખમાં રજ પડી હોય, તે જેમ શરીરમાં સમાતાં નથી, તેમ વાણિયાની જાતિઓનું બંધારણ એવું છે કે તેમાં કોઈ બહારનો માણસ ભળી શકતો નથી. માત્ર એક જ અપવાદ સિવાય પ્રાહ્મણ્યની જાતિઓમાં પણ કોઈ બહારનો ભળી શકતો નથી એ અનુભવ સિદ્ધ છે. એ રીતની હકીકત હોવાથી વાણિયા શુદ્ધ સંકર જાતિના છે એમ કહેવું કેવળ બહુ અને દ્વેષયુક્ત છે.

નાલંદ્વિજત્વં દેવત્વમૃષિત્વં વા સુરાત્મજાઃ ॥

પ્રીણનાયમુકુન્દસ્ય ન વૃત્તં ન બહુહતા ॥ ૫૧ ॥

ન દાનં ન તપો નેજ્યા ન શૌચં ન વ્રતાનિ ચ ॥

પ્રીયતેડમલયા ભક્ત્યા હરિરન્યદ્વિઙ્ગ્વનમ્ ॥ ૫૨ ॥

સ્મૃતિઓમાં કહેલાં કર્મો ત્યાગ કરવાનાં કારણ.

કલિયુગના પ્રારંભમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને યોધ કરતાં જણાવ્યું છે કે, શાસ્ત્રોમાં કહેલા તમામ ધર્મો કરતાં શરણુ ધર્મજ ઉત્તમોત્તમ છે, માટે ણીલ સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી મારે શરણુ થા (ગીતા ૧૮-૬૬) વળી ઉપનિષદો અને ણીલ અનેક શાસ્ત્રોમાં ભગવતશરણુનો વિશેષ કરીને યોધ કરેલો છે અને કર્મમાર્ગની ગૌણતા જણાવેલી હોવાથી કર્મરૂપ લાગતી ક્રિયાઓ ભક્તિમાન હૃદય છોડીને તેમાં શું કહેવું. કેવલ્યોપનિષદમાં કહ્યું છે કે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાનયોગથી પરમાત્માને બાણ, કોઈ પુરૂષો, કર્મ, પ્રભ, ધન અને ત્યાગથી અમૃત પામતા નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે તે પરપુરૂષ અનન્ય ભક્તિવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે (ગી. ૮-૨૨) મુંડકઉપનિષદમાં કહેલું છે કે, જ્ઞાનરહિત યજ્ઞરૂપ નાવ અદૃઢ છે. જે મૂઢ પુરૂષો કર્મને કલ્યાણરૂપ માને છે, તેઓ વારંવાર જરા અને મૃત્યુને પામે છે. શ્રીશંકરાચાર્યજી વિવેકચૂડામણિમાં કહે છે કે લોકને (સ્મૃતિઓને) અનુસરવાનું, દેહને અનુસરવાનું તથા શાસ્ત્રને અનુસરવાનું છોડી દેઈ તું પોતાના અધ્યાસને દૂર કર. પ્રાણીને લોક (સ્મૃતિ) ની વાસનાથી, શાસ્ત્રની વાસનાથી અને દેહની વાસનાથી યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી. શબ્દોના બળરૂપી મોટું અરણ્ય ચિત્તને ભમાવવામાં કારણરૂપ છે. કરોડો કર્મ કરવાથી જરા પણ આત્મજ્ઞાન મળતું નથી. અવિદ્યા, કામ અને કર્મથી બંધનો ઉત્પન્ન થાય છે. વળી મુંડકઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, આ પરમાત્મા વેદવાક્યથા પ્રાપ્ય નથી, ઘણી બુદ્ધિથી લભ્ય નથી, તેમજ ઘણાં શાસ્ત્રના શ્રવણથી લભ્ય નથી. જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે તેનાથીજ લભ્ય છે. આ પ્રમાણે સ્મૃતિઓ અને શ્રુતિ, પુરાણો અને ઇતર ગ્રંથોનાં વચન હોવાથી મનુષ્ય શુંચવાડામાં પડે એમાં નવાઈ નથી.

આ સ્થળે એ વાત પણ યાદ રાખવી જોઈએ કે સ્મૃતિઓ કલિયુગનેજ માટે લખાઈ નથી, તે ચારે યુગને માટે લખાઈ

છે. અને તેમાં સત્યયુગમાં ચારે વર્ણોના જે ધર્મ હતા તે લખેલા છે. જેમ જેમ કાળ ફરતો જાય છે તેમ તેમ શરીર સમૃદ્ધિ ઓછી થતી જાય છે, તેથી એ સઘળા ધર્મ કલિયુગમાં પાળવાનું બનતું નથી. એટલાજ માટે મનુ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે મનુષ્યોના ધર્મો સત્યયુગમાં જુદા હોય છે. ત્રેતા અને દ્વાપરમાં જુદા હોય છે. અને કલિયુગમાં જુદા હોય છે, યુગોના ઘટાડા પ્રમાણે ધર્મના સ્વરૂપમાં પણ ઘટાડો થાય છે. સત્યયુગમાં તપ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, ત્રેતામાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, દ્વાપરમાં યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, અને કલિયુગમાં એકલું દાનજ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. (જુઓ મનુ સ્મૃતિ ૧-૮૬) વળી કલિયુગને શૂદ્રનું સ્વરૂપ છે એમ કહેલું છે. એ પ્રમાણે હોવાથી જે ધર્મો સત્યયુગ વગરમાં કહેલા હોય તે આ કલિયુગમાં શી રીતે પાળી શકાય. પુરાણોમાં તો માત્ર શ્રીહરિનું કીર્તન એજ સર્વોપરિ ધર્મ કહેલો છે અને તે પ્રમાણે વૈશ્યો (વાણિયા) વર્તે છે તો ખોટા આશ્વેષો કરી તેઓનાં મન શા માટે દુભવવાં જોઈએ.

વાત્ય કાંઈ જાતિ ભટ્ટ નથી.

સ્મૃતિમાં લખેલી ક્રિયા ન કરાનર સ્મૃતિની ભાષામાં વાત્ય કહેવાય પણ તેથી તેઓ જાતિથી ખસતા નથી. જે તેમ હોત તો બ્રાહ્મણો તેમનું અન્ન ગ્રહણ ન કરત પણ તેઓ તે ગ્રહણ કરે છે, અને તેમને ત્યાં જમે છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપસંહાર.

આ લેખ લખવાનો હેતુ કોઈ વર્ણ કે વ્યક્તિની નિંદા કરવી એ નથી. માત્ર અમારા ધર્મ ઉપર અને અમારી જાતિ ઉપર અયોગ્ય અને ખોટા આશ્વેષો કરવામાં આવ્યા છે, તે બતાવવાનોજ માત્ર હેતુ છે. આવા આશ્વેષોથી માંહોમાંહી કલેશ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી બંનેને સોષવું પડે છે. બ્રાહ્મણો

અમારે સર્વ પ્રકારે માન્ય છે. તેઓ વિધાને વિષે વૃદ્ધિ પામે તો તેથી અમને ઘણા લાભ છે. એટલાજ માટે અમા તેઓને વિનંતી કરીએ છીએ કે આવા અયોગ્ય અને ભુક્ષા આક્ષેપોથી દૂર રહો, અને જેઓ તેમ કરવાને તત્પર થયા હોય તેમને વારો કે જેથી શાન્તિનો ભંગ થાય નહિ.

અમારા ધર્મબંધુઓ અને જ્ઞાતીબંધુઓને વિનંતી કરીએ છીએ કે આ લેખ વાંચ્યા પછી આપને શ્રીહરિ જે મતિ આપે તે પ્રમાણે વર્તો. અમાને તો શ્રીહરિ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે અયોગ્ય આપેક્ષાથી કે ખોટાં આળથી સત્ય વાત ઠંકાઈ જવાની નથી. દ્વેષાગ્નિ જેણે ઉત્પન્ન કર્યો હશે તેનેજ તે આળશે એ સિદ્ધાન્ત છે.

પરિશિષ્ટ-અ.

પુષ્ટિમાર્ગમાં હિંસા થાય છે એમ બતાવવા જે શ્રુતિ “ પુષ્ટિમાર્ગ કલ્પિત છે ” એમાં લખી છે તે શ્રુતિ વિષે વિવેચન.

શ્રોણામેકમુદકં ગામવાજતિ માંસમેકઃ પિંશતિ સૂનયામૃતં
આનિષ્ટુચઃશક્રદેકો અપામરત્ કિંસ્વિત્ પુત્રેભ્યઃપિતરાવુપાવતુઃ

આ ઋગ્વેદની શ્રુતિનો અર્થ શિષ્ટાચારનું પ્રામાણ્ય દર્શાવત કરવાને માટે શ્રી પુરૂષોત્તમજીએ તથા શ્રી ગિરિધરજીએ લીધેલો છે. તે તેમના ગ્રંથના વાક્યો ઉપરથી જણાય છે. શ્રી પુરૂષોત્તમજી પોતાના ઉર્ધ્વપુ વાદ નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે, અત્રહિ શ્રુતૌ દ્રવ્યાન્તરસ્ય પિતૃકૃતોપસ્થાનસ્ય ચ શ્રાવણન શિષ્ટાચાર પ્રાપ્ત રક્ષણસ્યૈવ બોધનાત્. અર્થ—આ શ્રુતિમાં દ્રવ્યાન્તરનું પિતૃકૃત ઉપસ્થિતિનું શ્રવણ કરાવવા વડે પ્રાપ્ત શિષ્ટાચારના રક્ષણનું બોધન કરેલું છે. એવી રીતે શ્રી પુરૂષોત્તમજીએ શિષ્ટાચાર રક્ષણને માટેજ શ્રુતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમ શ્રી ગિરિધરજી પણ ઉર્ધ્વપુંડ્રમાર્ગમાં લખે છે કે, અતપ્ત્વ સ્વમાર્ગે ભગવદુપમુક્તારુણગુણક કુંકુમ-રચિતસ્યોર્ધ્વપુંડ્રસ્ય શિષ્ટાચારોજરીઝંભતે તથા ચ ઋગ્વેદે—

આ કારણથીજ અમારા પોતાના માર્ગમાં ભગવત ઉપલુકત અરુણગુણવાળા કુંકુમથી રચેલા ઉર્ધ્વપુંડ્રને શિષ્ટાચાર ગર્ભના કરે છે. (પ્રકારો છે) તે પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે. આ બંને ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે કે, શિષ્ટાચારપ્રાપ્ત કૃતિનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેના પ્રામાણ્યમાં બંને આચાર્ય ઉપરની શ્રુતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. શ્રી પુરૂષોત્તમજીએ એ શ્રુતિનો અર્થ કરેલો નથી. શ્રી ગિરિધરજીએ એ શ્રુતિનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક નીચે પ્રમાણે કર્યો છે. હે ઋણુઓ ! તમારા મધ્યે એક રક્તમૃતિકા (ઉર્ધ્વપુંડ્રને માટે) જળથી મિશ્રણ કરો, અને એક હિંસાથી લાવેલ ગોરોચનનું જળથી મિશ્રણ કરો, અને એક અસ્ત પામતુ છાણુ (ભસ્મ) જળની સાથે મિશ્રણ કરો. પુત્રહિતને માટે માતા અને પિતાઓ સ્વીકાર કરીને જે વ્રત પાળતા હોય (તે પુત્રોને હિતકારક છે).

આ શ્રુતિને વિષે શ્રીગિરિધરજી વિશેષ લખે છે કે અસ-મર્પિત વસ્તુનું વર્જન કરવું એમ સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં કહેલું છે, તેથી તેમજ રાતુ, દંડકાર, શોભાવાણુ કુંકુમનું ઉર્ધ્વપુંડ્ર જેના કપાળને વિષે છે, તે ઉત્તમ વૈષ્ણવ કહેવાય, એમ પદ્મપુરાણમાં લખેલું છે. વાસુદેવના ઉત્સવને વિષે જે લાલ કુંકુમ ભુક્તશેષ હોય તે વડે દંડકાર ઉર્ધ્વપુંડ્ર કરવું, એમ બ્રહ્મનનુસ્મૃતિમાં છે. કૃષ્ણે ઉપલોગ કરેલા હરિદ્રા થકી ઉત્પન્ન થયેલા રક્ત કુંકુમ વડે પુંડ્ર કરીને કર્મ કરવું. આ રીતે કરેલું કર્મ અનંતપણાને પામે છે. હે પ્રાહ્મણો ! ભગવાનના નામના અક્ષર યુક્ત થાય તેમ કુંકુમ થકી રાતુ ઉર્ધ્વપુંડ્ર કરીને પ્રાહ્મણુ સેવા કરે. એમ બૃહદ્રામન પુરાણમાં હોવાથી અને પુરાણુ વેદાર્થ ઉપખંડક (અર્થનો નિશ્ચય કરનાર) હોવાથી ભગવત્પ્રસાદી કુંકુમરૂપ મૃતિકા ઉર્ધ્વપુંડ્રને માટે જળથી મિશ્રણ કરવી.

તેમજ હિંસાથી લાવેલુ ગોરોચન નામનુ માંસ એક (ઋણુ) મિશ્રણ કરો છે. ગોરોચન બીજાં સુગંધી દૃવ્યનું ઉપલક્ષક છે.

દગ્ધ કાષ્ટના સંબંધ વડે અત્યંત અસ્ત થતુ છાણુ એટલે સુકા ગાયના છાણુ થકી ઉત્પન્ન થયેલુ ભસ્મ તેને પણ તમે એક (ઋણ) જળની સાથે મિશ્રણ કરો છો.

બ્રહ્માદ શ્રુતિમાં આ વ્રત પશુપતિ સંબંધી છે. એમ લખેલું હોવાથી તેમજ પાશુપત તંત્રાદિ અને શિવ પ્રતિપાદક પુરાણ વાક્યો વડે ભસ્મ ધારણ શૈવપર છે. અથવા અગ્નિહોત્રાદિનું અંગ છે એટલે શૈવ અથવા અગ્નિહોત્રનો કર્તા ભસ્મને જળની સાથે મિશ્ર કરે. આ મંત્રનાં પદો અસંપૂર્ણ અર્થવાળાં હોવાથી સ્વાત્મ લાભને માટે હૃષેત્વોર્જે એ મંત્રની પેઠે પ્રાહ્ણણની અપેક્ષા કરે છે. એટલે વાસુદેવ ઉપનિષદ્ પ્રાહ્ણણ, તંત્ર, પુરાણાનુસાર ઉર્ધ્વપુંડ્રને અર્થે રક્તમૃદ્ કુંકુમ અથવા ચંદનાદિરૂપ જળથી મિશ્રણ કરવું એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરવું. આ સ્થળે શ્રુતિ શિષ્ટાચારને પ્રમાણ કરે છે કિંસ્વિત્પુત્રેભ્યઃ પિતરાંશુપવનુરિતિ પુત્રાને માટે એટલે પુત્ર હિતને માટે માતાને પિતા જે વ્રતનો પોતે સ્વીકાર કરી રક્ષણ કરતા હોય તે વ્રત (પુત્રને શ્રેયસાધન છે.) તેજ પ્રકારે નીલકંઠ ચતુર્ધરે મહાભારતની ટીકામાં આ ઋચાનુ ઉર્ધ્વપુંડ્ર પરત્વે વ્યાખ્યાન કરેલું છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

હે ઋણુઓ ! તમારા મધ્યે એક પ્રશંસા કરવાને યોગ્ય તીર્થસમીપ રહેલી ગોપીચંદનાદિરૂપ મુખ્ય કર્મ ભૂત મૃતિકા ઉર્ધ્વપુંડ્રને માટે જળથી મિશ્રણ કરો છો. અથવા શ્રાણુગાય એટલે રક્તચંદનાદિરૂપ પૃથ્વી સમજવી. તેમ એક ઋણુ હિંસાના કરનારે આણેલું ગોરાચન નામનું માંસ જળથી મિશ્રણ કરો છો. એક શુષ્ક ગોમયથકી ઉત્પન્ન થયેલું ભસ્મ જળથી મિશ્રણ કરો છો. આ મંત્ર પદો અસંપૂર્ણ હોવાને લીધે પોતાના અર્થના લાભને માટે પ્રાહ્ણણની અપેક્ષા કરે છે. જેમ હૃષેત્વોર્જેત્વેત્યાદિ મંત્રોમાં પ્રાહ્ણણાનુસારે વ્યાખ્યાન થાય છે. તેમ અહિં પણ વાસુદેવઉપનિષદ્ પ્રાહ્ણણ, તંત્ર, પુરાણ ઉપગૃહણાનુસાર ઉર્ધ્વપુંડ્રને માટે ગોપીચંદન જળથી મિશ્રણ કરવું એ પ્રમાણે મંત્રનું

વ્યાખ્યાન કરવું. તેમજ કાલાગ્નિરૂદ્ધ પ્રહત્જ્વળાલાદિ ઉપનિષદ્ પ્રાહ્ણણ તંત્ર પુરાણાનુસાર ત્રિપુંડ્ર કરવાને માટે ભસ્મ જળની સાથે મિશ્રણ કરવું. એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરવું. તેમ બીજા પાદનું પણ પ્રાહ્ણણ મંત્રના અર્થસામર્થ્ય થકી તેમજ સ્મૃતિઓ થકી અષ્ટકા અને પ્રપા વિધિની પેઠે અનુમાન કરવું, તેમ હોવાથી સૌર, શાક્ત, ગાણેશને રક્તદ્વ્યજ પુંડ્રને માટે તે તે તંત્રમાં વિધાન કરાય છે. વૈષ્ણવોને પીત શૈવોને ભસ્મ. તેતે પુંડ્ર વિશેષથી ઉપલક્ષિત તે તે દેવતાના ભજનવડે દેવતાભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવળ વૈદિકોને ત્રણેનો સમુચ્ચય છે. કેમકે સ્નાન કરીને મૃતિકાથી (ગોપીચંદનથી) પુંડ્ર કરવું, હોમ કરીને ભસ્મથી પુંડ્ર કરવું, અને દેવ અને પિતૃઓનું પૂજન કરી ચંદન લગાવવું. અહિં ગોરાચનનું ગ્રહણ ચંદનાદિ અષ્ટગંધના ઉપલક્ષણને માટે છે. તેમાં વિકલ્પ કે સમુચ્ચય પક્ષોમાં પિતૃ, પિતામહ, પરંપરા ક્રમથી વ્યવસ્થા કહેવામાં આવે છે. પુત્ર હિતને માટે પિતા, પિતામહ પાસે આવી સ્વીકાર કરી જે વ્રત પાલતા હોય, તેજ પુત્રને શ્રેયસાધન છે. આ પ્રમાણે નીલકંઠ ભારતના પ્રથમ શ્લોકની ટીકામાં વ્યાખ્યાન કરેલું છે.

શ્રીગિરિધરજી પોતાના ગ્રંથની સમાપ્તિમાં લખે છે કે એવં ભગવદુપમુક્ત કુંકુમાદિનોર્ધ્વપુંડ્રધારણં વૈષ્ણવ ધર્મત્વેન કર્તવ્ય—એ પ્રકારે ભગવદ્ ઉપમુક્ત કુંકુમાદિવડે ઉર્ધ્વપુંડ્ર ધારણ વૈષ્ણવ ધર્મત્વથી અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીગિરિધરજીએ માત્ર કુંકુમનું તીલક કરવાનો શીષ્ટાચાર બતાવેલો છે તેમ છતાં સામાવાળો તેનો બુદ્ધો અર્થ કરી આ માર્ગને દુષણ આપે છે તે ક્ષત તેની નીલ જતા અને અજ્ઞાન જ સૂચવે છે.

नडीआदना श्री पुष्टिभार्गीय पुस्तकालयभां वेयातां
पुस्तकोनी यादी.

श्री कृष्णुकीलामृत भाग १ श्री सुभोधिनीने आधारे लप्यायेको ग्रंथ.	१-०-०
तत्त्वार्थदीप निबंध-शास्त्रार्थ प्रकरण प्रकाश तथा आवरण भाग टीकांना	
सार साथे गुजराती.	१-०-०
श्रीमहवदलभाचार्यशुभ संक्षिप्त छवन. तत्त्वज्ञान देश. गुजराती	०-२-०
अंजन	०-२-०
भावाप्रसंगतो सार	०-४-०
धामाध्यक्षोप विवरण सटिक	०-२-०
दुःसंग विज्ञान प्रकार सटिक	०-२-०
वैदिकभार्गी निरीक्षा	०-४-०
आभ्यासतत्व भास्कर	०-५-०
भक्तिभार्गीतुं रक्ष्य	०-५-०
अह्न संबंध काव्य	०-८-०
दुर्भतध्वांतःभास्कर	०-०-०
वैष्णवोने नीत्य नियमोना पुरपोत्तम सद्धस्त्र नाम विगेरे ८१ ग्रंथ	.०
उपदेश सुधा	०-४-०
अलुलाप्य संपुर्ण प्रकाश साथे संस्कृत... ..	१५-०-०
तत्त्वदीप निबंध शास्त्रार्थ प्रकरण तथा सर्वनिर्णय प्रकरण	
प्रकाश तथा आवरण भाग टीका साथे संस्कृत	५-
भक्तिभार्गीतुं संस्कृत	२-०-०
विद्वान्भंडन स्रवण सत्र टीका सहित संस्कृत	२-४-०
प्रस्थान रत्नाकर संस्कृत	२-०-०
श्रीमाधवतीर्थेना ता. ३१-७-०८ ना वेणुना ज्ञाप्य	०-२-०
अह्नस्रवणति भरिमीका संस्कृत	२-०-०
अह्नस्रवणति भाव प्रकाशिका संस्कृत	१-०-०

त्रिलोचनदास पीतांबरदास. शाह
पुष्टिभार्गीय पुस्तकालयना भंत्री

